

ISSN: 2631-2042

नवा द्यक

नेवा: प्रज्ञा

Newā Academy

नेपालभाषा एकेदमि

न्यामासिमा, देवध्वाका, किपू (कीर्तिपुर)

ढँ : १ ल्या : १

नेवाः सङ्घ

नेवाः प्रज्ञा

Newā Academy

ढँ : १

नेसं ११३८

विसं २०७५

ईसं २०१८

ल्या : १

संरक्षक

डा. सत्यमोहन जोशी

सल्लाहकार

चित्तरञ्जन नेपाली

मल्ल के. सुन्दर

मू-सम्पादक

यज्ञरत्न धाख्वाः

कार्यकारी सम्पादक

प्रा. डा. तेजरत्न कंसाकार

प्रा. प्रेमशान्ति तुलाधर

पिकाक

नेपालभाषा एकेदमि

न्यामासिमा, देवध्वाका, किपू (कीर्तिपुर)

सिद्धिदास महाजुया सज्जन हृदयाभरणम् भारतीय नीति-साहित्यया प्रभाव

उपप्रा. रवि शाक्य*

Even in literature and art, no man who bothers about originality will ever be original.

– C. S. Lewis

सिद्धिदास महाजुया बाल्यकालीन शिक्षादीक्षानिसें कया: जीवनया थी थी कालखण्डय् संस्कृत नीति-साहित्यया स्वापू खनेदु । नेसं १०४० स पिदंगु सज्जन हृदयाभरण सफुली नं भारतीय नीति-साहित्यया आपालं प्रभाव खंकेफु । वय्कलं संस्कृत नीति-साहित्ययात नेपालभाषाय् दुका:बलय् हुबहु अनुवाद जक मया:से थ:गु सृजनशीलता छ्यला: नेवा: समाजनाप ल्वय्क, नेवा:तय्गु सांस्कृतिक वातावरणय् भ्यलय्पुंक परिमार्जन याय्गुया नापनापं थ:म्हेस्यां नं नीतिसम्बन्धी न्हू-न्हूगु खँ दय्का: दोहा व चौपाइ शैलीं अभिव्यक्त यानादीगु दु । उगु अभिव्यक्तिइ सिद्धिदासया थ:गु जीवनया किच: व जीवनप्रति सिद्धिदासया दृष्टिकोण यच्चुक सीदु ।

१. सैद्धान्तिक अवधारणा

थुगु च्वसुया लागि जीवनीपरक समालोचना (Biographical Criticism) प्रणालीया प्रयोग जूगु दु । च्वमिया जीवनीयात आधार दय्का: वया कृतिया मूल्यांकन याय्गु समालोचना सिद्धान्त हे जीवनीपरक समालोचना ख: । थुगु पद्धतिं च्वमिया जीवन व वया कृतिदथुइ दयाच्वंगु स्वापू क्यनेत च्वमिया जीवनीया विश्लेषण याइ । च्वमि (Author), पाठ (Text) व ब्वाँमि (Reader) मध्ये थ्व समालोचनां च्वमियात मुख्य केन्द्रविन्दु नाली । उकिं थ्व ‘च्वमि केन्द्रित समालोचना’ (Author Oriented Criticism) ख: । थ्व सिद्धान्तं च्वमि व कृतिदथुइ ला व लुसिया सम्बन्ध दु धाइ । साहित्य रचना धैगु च्वमिया जीवनया किच: ख: । च्वमिया जीवनया किच: वया लेखनय् खनेदइगुलिं च्वमियात अलग तया: कृतिया मूल्यांकन यातकि

* त्रिवि, नेपालभाषा केन्द्रीय विभागय् पाश्चात्य साहित्य व पाश्चात्य समालोचना-पद्धति विषयया शिक्षक । नेवा: संस्कृतिया नापं पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त विषयया च्वमि तथा अन्वेषक । थ्वय्क: बेलायतं पिदनाच्वंगु मतिना स्वलापौया सम्पादक नं ख: । वुंगदेवया घटनावली, यलया महापात्र जुजुपिनि इतिहास, पाश्चात्य साहित्य-परिचय, अनुसन्धान-विधि थ्वय्क:या प्रमुख कृति ख: । 9849087328 / ravishakyaus@gmail.com

अन्यायपूर्ण जुड, अपूर्ण जुड । उकिं च्वमिया जीवनया लिधंसा मकाय्कं वया रचना थुइकेफइमखु । प्रत्येक च्वमिया थःथःगु विशेषता दयाच्वनी । प्रत्येक मनूया जीवनी अलग-अलग जुइगुलिं, जिन्दगीया भोगाइ अलग-अलग जुइगुलिं लेखनय् अन्तर खनेदइगु खः । संसारय् सुयागुं जीवन नं मेम्हेसिगु जीवननाप हुबहु ज्वःलाइमखु । थ्व हे जीवन भोगाइया अन्तर वया रचनाय् प्रतिविम्बित जुइगु खः । उकिं प्रत्येक कृतिया विशेषता थुइकेत च्वमिया जीवनीया विशेषता थुइकेमाः । च्वमिया जीवनी बांलाक थुलकि कृतिइ च्वंगु खँ अस्पष्ट जूसां स्वतः स्पष्ट जुयावनी धैगु थ्व सिद्धान्तया मान्यता खः ।

थ्व सिद्धान्त दकलय् न्हापां न्ह्यब्वःम्ह John Dryden खः । वय्कलं जीवनी धैगु व्यक्तिविशेषया जीवनया इतिहास खः धासैं कृतिकारया व्यक्तित्वया मूल्यांकन मयाःसे कृतियात थुइकेफइमखु, मूल्यांकन याय्फइमखु धयादीगु दु (कडन, १९९८: ८३) । थ्व सिद्धान्तयात व्यवहारय् हःम्ह Dr. Samuel Johnson खः । वया *Lives of the Poets* (1779-81) सफुली ५२ म्ह च्वमिपिनिगु जीवनीयात आधार दय्काः इमिगु कृतिया मूल्यांकन यानातःगु दु । थ्व सैद्धान्तिक अवधारणायात अभ्र सशक्त जुइक न्ह्याकूम्ह फ्रान्सया Sainte Beuve खः । ब्यूवया धापूकथं “साहित्यिक कृति धैगु मनूया जीवनी व मानवीय संगठनस्वयां अलग मखु, सुयागुं कृतिया रसास्वादन वया जीवनवृत्तान्त मथुइक याय्फइमखु, गथे सिमा जुइ, अथे हे फल जुइ” (स्कट-जेम्स, १९४६: २४९) ।

आधुनिक युगय् पाठ-केन्द्रित समलोचना पिदनेवं थ्व पद्धति कमजोर जुयावंगु दु । थ्व सिद्धान्तयात परम्परागत समालोचना पद्धति धाइ ।

२. सीमाङ्कन

थुगु च्वसुइ नेसं १९०९ स निक्वःगु खुसिइ पुनर्मुद्रण जुयाः पिदंगु सिद्धिदास महाजुया *सज्जन हृदयाभरण* सफूदुने जक सीमित जुयाः अध्ययन जूगु दु । थुगु सफूदुनेया प्यंगू सर्गमध्ये प्यंगू सर्ग ‘स्त्रीधर्म’यात त्वःताः नीतिसम्बन्धी १-३ सर्गदुने च्वनाः अध्ययन जूगु दु ।

३. विश्लेषण पद्धति

थुगु च्वसुइ तुलनात्मक विधि छ्यलाः अध्ययन जूगु दु । तुलनात्मक विधिमध्ये नं पोल्याण्डया लुडविक स्टर्नबाखं विकास याःगु तुलनात्मक विधियात छ्यलाः अध्ययन जूगु दु । स्टर्नबाखं संसारया थी थी अभिलेखालयस च्वंगु संस्कृतं च्वयातःगु चाणक्यनीतिसम्बन्धी सलंसः संस्कृत ग्रन्थया तुलनात्मक अध्ययन यानाः, पाठभेद सहित तयाः विषद् अनुसन्धान यानादीगु खः । सिद्धिदास महाजुया *सज्जन हृदयाभरण* नेपालभाषां जूगुलिं स्टर्नबाखं थें प्रत्येक खँवःया तुलनात्मक अध्ययन याय्गु सम्भव जुइमखु । उकिं थुगु च्वसुइ खँवःया भेदयात त्वःताः अर्थगत भेदयात जक स्वयाः अध्ययन जूगु दु ।

४. सिद्धिदासया साहित्य-साधना व सज्जन हृदयाभरण

नेपालभाषाया प्यंगःथांमध्ये छगः थांकथं हनातःम्ह सिद्धिदास महाजुया जन्म नेसं १८७७ थंलागा दुतिया (विसं १९२४) खुन्हु जूगु खः । सिद्धिदासया बौया नां लक्ष्मीनारायण खःसा मांया नां हर्षलक्ष्मी खः । कुलछें ख्वपया क्वाछें खःसां सिद्धिदासया बाज्या रामनारायण महाजु ख्वपं येंया केलछेंत्वालय् च्वंगु क्वाछेंननिइ च्वंवःगु खः ।

सिद्धिदासयात न्यादँ दुबल्य् ग्वःआखः व्वंकेगु शुरु याःगु खःसा ग्वःआखः व्वनेसय्वं चाणक्यनीति सफू व्वंकूगु खः । छैय् वयाः स्यनीम्ह गणितया गुरु नं तयाविल । सिद्धिदासया विद्याध्ययनय् नेसं १००३ (विसं १९४०) अतिकं महत्वपूर्ण जू । थुगु सालय् सिद्धिदासया बौ लक्ष्मीनारायणं सिद्धिदास नापनापं परिवारया सकलसित व्वनाः काशी, जगन्नाथय् तीर्थयात्रा वंगु खः । उगु अवसरय् सिद्धिदासं सुखसागर, मुहुर्तचिन्तामणि नापनापं टीका दुथ्याकातःगु हितोपदेश सफू न्यानाहःगु खः । पसलय् च्वनाच्वनीबल्य् ग्राहक मवःगु पाःलाकाः सुखसागर, तुलसीकृत रामायण, हितोपदेश, मुहुर्तचिन्तामणि सफू व्वनाच्वनीगु खः । कलकत्ता वनीबल्य् अनया हरिसन रोडया पुस्तकालयय् बरोबर वनीगु व यँया मखनय् च्वंगु सफूपसःमार्फत् बम्बईया बैकटेश्वरं सफू भिकेयानाः व्वनीगु खः । उक्तं भारतं सफू भिकेयानाः व्वंगु सफूमध्ये सुभाषितरत्नभाण्डागारम् नं छगू खः । थुपिं खँ सिद्धिदासं (१९०३: २-५) थःगु आत्मवृत्तान्तय् बांलाक न्त्यथनातःगु दु । थुक्तं सिद्धिदासया जीवनय् मचानिसं नीतिसाहित्यया प्रभाव लाःवंगु खः ।

सिद्धिदासया जीवनवृत्ति सहज मजू, आर्थिक व पारिवारिक समस्या दुसां सिद्धिदासं साहित्य-सृजनाया ज्या न्त्याकाच्वन । सिद्धिदासं नेपालभाषा व खय्भाय् निगुलिं भासं च्वसा न्त्याकूगु दु । मुद्रित रूपय् सिद्धिदासया दकलय् न्हापांगु सृजना खय्भाय् सुन्दरी पत्रिकाय् पिदंगु खः । बनारसय् गठन जूगु 'रसिक समाज'पाखें विसं १९६३ निसं थुगु पत्रिका पिदंगु खः । थुगु पत्रिकाया विसं १९६३, वर्ष १, लीला ५, कार्तिक संक्रान्ति, (नेसं १०२६) अंकय् सिद्धिदासया 'धाई जिथेनं फुकई' भवः दुगु समस्यापूर्ति पिदंगु खः (लोहनी, २०५२: ३१) । थुगु समस्यापूर्तियात हे नेपालभाषां दकलय् न्हापां थासा आखलं पिदंगु रचना नालातःगु खः, तर आः वयाः राजीवलोचन जोशी^१ (विसं १९०५-१९८६)या केदारकल्प (विसं १९६१/नेसं १०२४) काव्य सफुली दुथ्याःगु 'सूँ सूँ सूँ भसुकाल वया' शीर्षकया सिलः थासा आखलं पिदंगु नेपालभाषाया दकलय् न्हापांगु रचना जूगु दु (तमोट, १९३५: ५५-५६) । थुक्तं स्वयंवल्य् नेपालभाषाया कृति थासा आखलं पिकाय्गुली सिद्धिदास निगूगु थासय् लाःम्ह च्वमि धकाः स्पष्ट जू । सुन्दरी पत्रिकाय् रचना पिदनेधुंकाः सिद्धिदासं चक्रपाणि चालीसेयात गुरु नालाः साहित्य-साधना याःगु खः । चक्रपाणि चालीसे बनारसं व्वनेज्या क्वचाय्काः विसं १९६५ पाखे केलत्वाल्य् बालं च्वंःगु खः । सिद्धिदासं चालीसेपाखें छन्दया ज्ञान सय्कल । चालीसेमार्फत् उगु ईया नांजाःपिं साहित्यकार - शम्भुप्रसाद दुंग्याल, लेखनाथ पौड्याल, योगवीरसिंह कसाः, कृष्णचन्द्र अर्याल आदिनाप सिद्धिदासया संगत जुल । फलस्वरूप योगवीरसिंहया कापःपसलय् च्वंगु 'जोगमण्डली'दुने सिद्धिदास नं दुथ्यात । उगु मण्डलीया कविसभाय् सिद्धिदासयात दकसिबे च्वय् थाय् बियातःगु दु । अन सृजना जूगु रचनाया रजिष्टरय् दकलय् च्वय् सिद्धिदासया खय्भासं च्वयातःगु 'मालिनी प्रसाद' समस्यापूर्ति दुथ्याकातःगु दु (शर्मा, २०५२: ३३) । उगु मण्डलीइ दुथ्याःपिं कविमध्ये दकलय् थँजिम्ह व सम्माननीय व्यक्तित्व जूगुलिं सिद्धिदासयात उक्तं न्हापांगु थाय् बियाः सम्मान याःगु खः । सिद्धिदासया प्रतिभा खनाः प्रभावित जुयाः चालीसें सिद्धिदासयात 'कविश्रेष्ठ' धकाः सम्बोधन याःगु खः ।

१. थ्व नेवाः जोशी मखु । वया धातयँया थर 'सेढाजी' खः । दरवारय् ज्योतिषीया ज्या याइगु जुयाः राजीवलोचनया पुर्खा 'जोशी' थर तयातःगु खः (भट्टराई, २०४०: १०) ।

सिद्धिदास कविश्रेष्ठ अमात्य पनि मैसँग ।
पदथे छन्द अलंकार ध्यान दी प्रेमको सँग ॥१२७॥

(शर्मा, २०५२: १६)

नेपालभाषाया प्यंगःथांमध्ये छगः थांकथं सम्मान यानातःमह माष्टर जगतसुन्दर मल्लनाप नं सिद्धिदासया क्वात्तुगु स्वापू दुगु जुयाचवन । मल्लजु शिक्षाया माध्यम मांभाय् जुइमाः धैगु सिद्धान्तयात नालाः थःथाय् ब्वंवइपिं विद्यार्थीतय् नेपालभाषां शिक्षा बीमह खःसा सिद्धिदास धात्थेंया उत्तम साहित्य मांभासं च्वःसा जक पिहांवइ धैगु खँय् विश्वास याइमह स्रष्टा जूगुलिं नेपालभाषाया श्रीवृद्धि याय्गु ज्याय् निम्हेसिया दथुइ सहलह जू (हृदय, १९०२: ७३-७४) ।

सिद्धिदासं आपालं सफू च्वयावंगु दुसां थःगु जीवनकालय् छगू हे जक सफू सज्जन हृदयाभरण पिकाय्ता ताःलाःगु खः । आर्थिक अभाव व छेंया असहज वातावरणया बावजूद नं सिद्धिदासं भतीभती यानाः मुंकातःगु ध्यबां बेतियाय् वनाः थुगु सफू पिकाःगु खः । थ्व सफू थासा आखलं पिदंगु नेपालभाषाया दकलय् न्हापांगु काव्य-सफू खः ।

‘सज्जन हृदयाभरण’ खँवःया अर्थ ‘सज्जनपिं मनूतय्सं न्त्याबलें नुगलय् तयातय्माःगु आभरण वा तिसा’ खः । सिद्धिदासं थुगु सफू विसं १९७२ फागुण शुक्ल १० (नेसं १०३६ चिल्लाथ्व १०) खुन्हु च्वय् सिधय्कूगु खः । खजा नेसं १०२६ या सुन्दरी पत्रिकाय् पिदंगु सिद्धिदासया खय्भाय्या रचनाय् हे थुगु सफूया पुसा खनेदय्धुंकूगु खः । उगु पत्रिकाय् पिदनेधुंकूगु खय्भाय्या रचनायात नेपालभाषां हीकाः सज्जन हृदयाभरणय् दुथ्याकातःगुलिं थ्व खँया पुष्टि याः ।

ज्ञानीको सत्सङ्ग गर्नु दिनदिन ज्ञानी हुने मन भया ।
लोहाको गरि सङ्ग अग्निकन ता घन्ले सबैको थिच्या ॥

(दीक्षित, २०३४: ८८)

थुक्रियात हे सज्जन हृदयाभरणय् नेपालभाषां हीकाः च्वयातःगु दु ।

मूर्खया संगतं सज्जनं चा नं न्हि नं दुःख सी ।
कौया ज्यासले लागू लोहं न्हि-न्हिं छ्यागु खनी ॥२६॥

(स्वंगूगु सर्ग, पृ. २७)

सिद्धिदासं सज्जन हृदयाभरण सफू च्वःगु मिति निथाय् उल्लेख यानातःगु दु । सज्जन हृदयाभरणया अन्तय् चौपाईया रूपय् थः मां-अबु व थाय्बाय् न्त्यथनाः सफू च्वय्गु ज्या क्वचाःगु मिति थुकथं न्त्यथनातःगु दु -

लक्ष्मी नारायण बबूया नाम । हर्ष लक्ष्मी धका मामया नाम ।
सिद्धिदास धका जिगु नां सीकी । केल त्वा क्वाछे ननी जि जा बुल सीकी ।

दो छि वो गु सल न्ह्ये नसि साल । फागुन सुदीया दशमी जुल काल ।
चव्यागु सिधल ग्रन्थ थुगु काले । धयादिसँ सज्जन जित क्षमा याये ।

सिद्धिदासं थःगु आत्मवृत्तान्तय् नं सज्जन हृदयाभरण सफू विसं १९७२ फागुण शुक्ल १० खुन्हू चव्यु सिधय्कागु धकाः न्ह्यथनातःगु दु (सिद्धिदास, ११०३: ८) । थुगु सफू भारतया बेतियाय् च्वंगु क्याथोलिक मिशन प्रेसय् ध्वानातःगु खः । सफूया ख्वाःपतिइ दोहाया रूपय् प्रेस व प्रेस दुगु थाय्था वर्णन थुकथं यानातःगु दु -

बेतिया सहरस गिर्जा दु का उकी दु घन्टा-घर ।
छापा याकागु थुगु सफू कातोलिक धागु मिसन ॥

सफूया ख्वाःपतिइ न्ह्यथनातःकथं थुगु सफू बेतियाय् च्वंगु प्रेसय् विसं १९७६ भाद्र शुक्ल १ (नेसं १०३९) स ध्वाय्गु शुरु याःगु खःसा विसं १९७७ वैशाख कृष्ण ६ (नेसं १०४०) स ध्वाय् सिधय्काः पिदंगु खः ।^२ न्हापां १००० प्रति पिकाःगु थुगु सफूया मू ३६ पैसा तयातःगु खः । लिपा थ्व सफूया महत्व थुइकाः वैकुण्ठप्रसाद लाकौलं विसं २०२९ (नेसं १०९२) स न्हापांखुसि पुनरावृत्ति यानाः पिथंगु खः । मुक्कं ५०० प्रति पिथंगु उगु न्हापांगु पुनरावृत्तिया मू छतका तयातःगु खः । हाकनं लाकौलं हे नेसं ११०१ स निक्वःगु पुनरावृत्तिकथं थुगु सफू पिथंगु खः । मुक्कं १००० प्रति पिदंगु थुगु सफूया मू स्वतका तयातःगु दु ।

थुगु सफुली प्यंगू सर्ग दु । न्हापांगु स्वंगू सर्ग नीतिसम्बन्धी खःसा प्यंगूगु सर्गयात ‘स्त्रीधर्म’ नां बियातःगु दु । थुगु ‘स्त्रीधर्म’ सर्गया दोहाय् नीतिसम्बन्धी खँ दुसा चौपाईस मिसापिसं याय्माःगु कर्तव्यबारे च्वयातःगु दु । ‘स्त्रीधर्म’ सर्गय् भानुभक्तया बधुशिक्षाया अनुकरण यानाः परम्परागत व अप्रगतिशील बिचाः प्वंकातःगु दु (तमोट, २०५२: १४) । थुगु सफुली दुध्यानाच्वंगु दोहाया खँ ल्हाय्बलय् न्हापांगु सर्गय् २८, निगूगु सर्गय् २४, स्वंगूगु सर्गय् २९ व प्यंगूगु सर्गय् २१ यानाः मुक्कं १०२ पु दोहा दुध्यानाच्वंगु दु । अथे हे चौपाई ल्याःखाय्बलय् न्हापांगु सर्गय् २६, निगूगु सर्गय् २४, स्वंगूगु सर्गय् २९ व प्यंगूगु सर्गय् २१ यानाः मुक्कं १०० पु चौपाई दुध्यानाच्वंगु दु । थुकथं थुगु सफुली दोहा व चौपाई यानाः मुक्कं २०२ पु श्लोक दुध्यानाच्वंगु दु ।^३

जगतसुन्दर मल्लनापया संगतं यानाः सिद्धिदासयात नं पिनेया साहित्ययात थःगु मांभासं हीकेमाःगु आवश्यकता बोध जूगु खय्माः । उकिं हे सज्जन हृदयाभरण सफुली मेमेगु भासं थःगु भाषाय् अनुवाद याय्माःगु आवश्यकतायात थुकथं न्ह्यव्वयातःगु दु -

२. उबलय् राणा प्रधानमन्त्री चन्द्रशमशेर श्री ३ महाराज जुयाच्वंगु खः । सिद्धिदासया सज्जन हृदयाभरण सफू पिदनाः छुं ईलिपा हे विसं १९७७ श्रावणय् मकैको खेती सफू पिकाःगुलिं सुब्बा कृष्णलाल अधिकारीयात जेल सजाय जूगु खः (प्रधान, २०१४: २९) ।

३. नियमानुसार चौपाई धाय्बलय् प्यभवः दय्माःगु खःसां पृ. ५ य् च्वंगु ‘ल्वापु व धनया...’ चौपाईस गल्लीवश न्याभवः लानाच्वंगु द्रष्टव्य जू ।

ज्ञान कला व शिक्षा हनं दयकी फुक प्रकार ।
करपिनि बोलिया थवगु बोलीं याय मा श्व प्रचार ॥२४॥

(न्हापांगु सर्ग, पृ. ८)

थुगु सज्जन हृदयाभरण सफुली नं सिद्धिदासं मचानिसें व्वनावःगु चाणक्यनीति व तःधिकः जुइकाः व्वंगु हितोपदेश, सुभाषितरत्नभाण्डागारम्, तुलसीकृत रामायणया छुंछुं श्लोकयात नेपालभाषां अनुवाद यानातःगु दु । गुलिखे श्लोकयात थःगु सृजनात्मक शक्तिं भचा हीकातःगु दुसा गुलिखे श्लोक थःम्हेसिनं हे दयकाः दुथ्याकातःगु नं दु । सिद्धिदासं सफुली बियातःगु उदाहरण, उपमा थःगु जीवनं थःत लाःगु घालं, अनुभवं काःगु दु गुगु केवल नीति सफूया जक अक्षरशः अनुवाद सर्वथा मखु, बरु कविया थःगु सूक्ष्म अनुभव, कल्पनाया, कोमल भावनाया कलात्मक अभिव्यक्ति खः (वैद्य, १०८७: २०) ।

५. सज्जन हृदयाभरणय् भारतीय नीतिशास्त्रया प्रभाव

५.१ नीति-साहित्यया म्हसीका

‘नीति’ धैगु संस्कृतभाय्या खँग्वः खः । संस्कृतया ‘नी’ धातुपाखें ‘नीति’ शब्दया रचना जूगु खः । ‘नी’ धातुइ ‘क्तिन्’ प्रत्यय स्वानाः ‘नीति’ शब्दया व्युत्पत्ति जूगु खः । नीतिशास्त्र खँग्वलय् च्वंगु ‘नी’या अर्थ ‘मार्गदर्शन यायगु’ खः । उकिं मानवजीवन सुखपूर्वक हनेगु नितिं, मनूतय्त भिंगु लँपुइ यंकेंगुया नितिं पथ-प्रदर्शन याइगुयात हे नीति धाइ । उचित व अनुचित व्यवहारयात विवेचना यानाः समाजयात उचित मार्गदर्शन बियाः उन्नति यानायंकेंगु ज्या नीतिं याइ । मनूतय्त भिंगु खँ कनाः समाजयात बांलाःगु लँपुइ यंकेंगु उद्देश्य तयाः दयकातःगु शास्त्र हे नीतिशास्त्र खः । सकसितं उपकार यायगु, समाजया स्थिति सुरक्षित यानातयगु ज्या नीतिशास्त्रं याइ ।

नीतिसम्बन्धी अवधारणा वैदिककालय् हे दयधुंकूगु खः । वैदिक साहित्य अन्तर्गत उपनिषदय् नीतिसम्बन्धी आपालं उक्ति दु । वैदिककालय् सामाजिक व्यवस्था सुथालाक्क न्ह्याकेत धर्म, कर्तव्य पालना याकेंगु नितिं नीति दयकल । संस्कृत साहित्यय् काव्यया थी थी विधामध्ये नीति काव्यया विधा नं उल्लेखनीय जू । संस्कृत वाङ्मयया विकास वेदं जूसां मुख्यतया रामायण व महाभारत हे संस्कृत काव्यया मूल स्रोत खः । महाभारतया ‘शान्तिपर्व’या अध्याय ५९ स नीतिशास्त्रया उत्पत्तिबारे न्हयथनातःगु दु । उकी न्हयथनातःकथं नीतिशास्त्रयाया रचयिता ब्रह्मा खः, ब्रह्मां रचना याःगु छगू लाख अध्याय दुगु नीतिशास्त्रयात संक्षेप यायां शुक्राचार्य थःगु नीति दयकूबलय् द्वःछिगु अध्याय दुगु जुल (शास्त्री-पाण्डेय, २००२: ४५७५) । लिपा संस्कृत साहित्यया अनेक विद्वान्पिंसं मानवमात्रया कल्याणया नितिं थःथःगुकथं नीतिशास्त्रया रचना यानाथकूगु दु । चाणक्यया चाणक्यनीति, मनुया मनुस्मृति, भर्तृहरिया भर्तृहरिशतक, याज्ञवल्क्य ऋषिया याज्ञवल्क्यस्मृति, कामन्दकया कामन्दकीय नीतिसार आदि नीति-साहित्यया हे क्रमिक विकासया प्रतिफल खः ।

महाभारतय् नीतिशास्त्रया प्रणेताकथं ब्रह्माया नां बियातःसां प्रामाणिकरूपय् चाणक्यशतक हे दकलय् न्हापांगु नीतिसम्बन्धी ग्रन्थ खः । थुकिया च्वमि ईपू ४०० पाखेया सुप्रसिद्ध अर्थशास्त्रया निर्माता व चन्द्रगुप्त मौर्यया मन्त्री कौटिल्य वा चाणक्य वा विष्णुगुप्त हे खः ।

५.२ सज्जन हृदयाभरण्य चाणक्यनीतिया प्रभाव

संस्कृत वाङ्मय्य चाणक्यया महत्वपूर्ण थाय् दु । चाणक्यं 'अर्थशास्त्र'या नापनापं नीतिसम्बन्धी श्लोकया नं रचना याःगु दु । चाणक्यं रचना याःगुलिं उकियात 'चाणक्यनीति' धकाः सम्बोधन यानातःगु खः । तर चाणक्यनीति धकाः गुलि नं पाठ पिहांवयाच्वंगु दु इपिं फुक्क चाणक्य थःम्हेस्यां हे च्वःगु मखु । विद्वान्तय धापूकथं चाणक्यं न्हापां छुंछुं नीतिवाक्यया रचना याःगु खः, लिपा उकियात हे आधार दय्काः सफू ल्ह्यःपिंसं थःगु रुचि व ज्ञानअनुसार श्लोकत तनायंकूगु खः । लिपा न्ह्याम्हेसिनं तनाव्यूसां नां चाहिं चाणक्यया हे तय्गु यात । उकिं ईनाप परिवर्तन, संशोधन जुजुं चाणक्यनीतिया आपालं वाचना निर्माण जुल । आः वयाः चाणक्यनीतिया मूलपाठ हे म्हासीके मफइगु अवस्था जुइधुंकल ।

अनुसन्धातापिंसं फुक्क चाणक्यनीतियात अलंकृत बृद्धचाणक्य, सरल बृद्धचाणक्य, चाणक्य नीतिशास्त्र, चाणक्य सार-संग्रह, चाणक्य राजनीतिशास्त्र व लघु चाणक्य यानाः खुगू वाचनाय् ब्वथलातःगु दु (महर्जन, ११३५: ११-१२) ।

चाणक्यनीतियात लिपायापिं आपालं च्वमिपिंसं आदर्श नालाः अनुकरण याःगु दु । विष्णुशर्माया पञ्चतन्त्र व ईशाया ४ गूगु शताब्दीपाखे रचना जूगु कामन्दकया कामन्दकीय नीतिसारय् नं चाणक्यनीतिपाखें आपालं श्लोक साभार यानाः कयातःगु दु ।

थुकथं चाणक्यनीतिया विस्तार जुयाः नेपालय् नं दुहांवल । पूर्वमध्यकालय् हे नेपाःगाःया समाजय् चाणक्यनीतिया व्यापक प्रभाव लाय्धुंकूगु खः । उगु इलय् चाणक्यनीति सःम्ह धकाः धाय्केगु हे गर्वया खँ खः । नेसं ५३३ माघशुक्ल १३ या पशुपतिया अभिलेखं थ्व खँया पुष्टि याः । उगु अभिलेखय् जुजु ज्यातिर्मल्लया प्रशस्ति च्वयातःबलय् चानक्यप्रभृतिविद्याविद्यावदात समस्तराजनीतिरत्नाकरः (चाणक्य थें विद्याय् निपुणम्ह, दक्क राजनीतिया खानी जुयाच्वंम्ह) धकाः सम्बोधन यानातःगु दु (रेग्मी, १९६६: ४८) । थ्व उद्धरणं उगु इलय् राजनीतिया क्षेत्रय् ज्या याय्त चाणक्यनीति अनिवार्यरूपं सय्केमाःगु प्रचलनयात संकेत यानाच्वंगु दु ।

नेपालभाषाय् नीतिसम्बन्धी आपालं कृति रचना जूगुमध्ये चाणक्यनीति नं छगू खः । नेपालय् ब्वनेकुथि चाय्काः औपचारिक शिक्षा बीगु परम्परा शुरु जुइन्ह्यः छैय् हे तयाः आखः ब्वंकीगु खः । उबलय् ग्वरलय् च्वयाः आखः ब्वनेसयुवं हे प्रणम्य शिरसा विष्णु धकाः चाणक्यनीति कण्ठ याकीगु खः (कसा, १०९१: क) । चाणक्यनीति ब्वंकेधुंकाःतिनि मेमेगु विद्याया शिक्षा बीगु खः । तर आधुनिक शिक्षा पद्धति शुरु जुसेलि चाणक्यनीति ब्वंकेगु चलन मदयावन ।

सिद्धिदासं नं मचानिसें चाणक्यनीतिया सफू ब्वंकूगु खः । मचाबलय् ब्वंगु चाणक्यनीतिया प्रभाव सिद्धिदासयात लिपाथ्यंकं लानाच्वंगु खनेदु । उकिं हे सज्जन हृदयाभरण्य नं चाणक्यनीतिया प्रभाव लाःगु खः ।

गन धन मन्त अन सित धाये । उगु उप-प्राण धन धक धाये ।

(न्हापांगु सर्ग, पृ. २)

चौपाईया थुगु छभवः चाणक्य सार संग्रहया निगूगु शतकपाखें कयातःगु खः ।

धनमाहुः परं धर्मो धनै सर्व प्रतिष्ठितम् ।
जीवन्ति धनिनो लोके मृताय त्वधनानराः ॥१४५॥

(कसा, १०९१: ६३)

(धनं हे धर्म व इज्जत दइ । उकिं थ्व संसारय् धन मदुम्ह सीम्ह थें खः । धन दुम्हेसित हे म्वानाच्च्वंम्ह धाय्माः ।)

फुकं वनस चन्दन दुगु खला । गज-मोति फुकं किसियाके दैला ।
पर्वत पत्तिं माणिक गन दै का । सज्जन धैम्ह गनं-गनं दै का ।

(न्हापांगु सर्ग, पृ. २)

थुगु निभवः निगू बिस्कं-बिस्कं हे चौपाईदुने^४ दुथ्याकातःगु खः । तर चाणक्य सार संग्रहया स्वंगूगु शतकय् दुथ्याःगु छपु हे श्लोकपाखें निगुलिं भवः कयातःगु खः ।

शैले शैले न माणिक्यं मौक्तिकं गजे गजे ।
साधवो न हि सर्वत्र चन्दनं न वने वने ॥२१९॥

(कसा, १०९१: ६३)

(पर्वतपत्तिकं माणिक दइमखु, किसिपत्तिकं मोती दइमखु, साधुपिं नं सकभनं दइमखु, जंगलपत्तिकं श्रीखण्ड दइमखु ।)

सिद्धि जक न्यो हुँ विद्या नेने स्वाका । नेना स्व का भोग धन नेने स्वाका ।
गुण जक नेना स्व रूप नेने म्वाल । शील-स्वभाव न्यों कुल नेने म्वाल ।

(न्हापांगु सर्ग, पृ. ३)

चौपाईया थुगु निभवः चाणक्य सार संग्रहया न्हापांगु शतकपाखें कयातःगु खः ।

गुणं पृच्छसि मा रूपं शीलं पृच्छसि मा कुलम् ।
सिद्धिं पृच्छसि मा विद्या भोगं पृच्छसि मा धनम् ॥२८॥

(कसा, १०९१: १२)

४ 'पर्वत पत्तिं माणिक गन दै का...' भवः चौपाईया भवः खःसां मुद्रणया असावधानीया कारणं सफुली 'दोहा' जुयाच्चंगु दु । उगु चौपाईसिवें वय्च्वंगु 'करपिनि अवगुण...' भवः दुगु निभवः 'दोहा' जुइमाःथाय् 'चौपाई' जुयाच्चंगु दु ।

(सुं मनूया बारे सीकेमा:सा वया रूप न्यनेगु मखु, वया गुण स्वय्मा:, कुल न्यनेगु मखु, वया शील-स्वभाव स्वय्मा: । विद्या व्वनात:गु दु लाकि मदु धका: न्यनेगु मखु, वरु वयाके सिद्धि दु लाकि मदु धका: न्यनेमा: । सुं मनूयाके धन दुला धका: न्यनेगु मखु, वं दान या: लाकि मया:, गुकथं धनया भोग यानाच्चन धका: न्यनेमा: ।)

ऋणया शेष शत्रुयागु शेष । मियागु शेष थुगू स्वता शेष ।
पुसा जक दयव हानं जाया वोई । बुद्धि दुम्ह जू सा थुलि फुका छोइ ।
(न्हापांगु सर्ग, पृ. ५)

चौपाईया थुगु निभव: चाणक्य सार संग्रहया स्वंगूगु शतकय् दुथ्या:गु श्लोकपाखें कयात:गु ख: ।

ऋणशेषेऽग्निशेषश्च व्याधि शेषस्तथैव च ।
पुनर्बर्द्धयते यस्मात्तस्माच्छेषं न कारयेत् ॥२५८॥

(कसा, १०९१: ११२)

(ऋण, मि व रोग थुपिं स्वताया अवशेष भ्या:भचा हे ल्यंकेमज्यू छायाकि थुपिं हाकनं बृद्धि जुया: वय्फु ।)

चाणक्य सार संग्रहस ऋण, मि व रोग धयात:गुली सिद्धिदासं ऋण, शत्रु व मिया अवशेष ल्यंकेमज्यू धका: भचा परिमार्जन यानात:गु दु ।^५

नुगलस म दुगू सफुलि दुगू आख: । करपिनि ल्हातिस लाना च्वनि दाम ।
संग्राम बेला छेंस लाइ फौज । थुगुलि स्वता खँ जा धाँचा जुल श्वो व ।
(न्हापांगु सर्ग, पृ. ५)

चौपाईया थुपिं निभव:मध्ये च्वय् च्वंगु छभव: चाणक्य सार संग्रहया निगूगु शतकपाखें कयात:गु ख: ।
क्वय् च्वंगु 'संग्राम बेला छेंस लाइ फौज...' छभव: सिद्धिदास थ:म्हेसिनं हे तनात:गु ख: ।

पुस्तकेषु च या विद्या परहस्तेषु यद्वनम् ।
कार्यं काले च संप्राप्ते न सा विद्या न तद्वनम् ॥१५७॥

(कसा, १०९१: ६९)

(सफुली च्वंगु विद्या व कर्पिनि ल्हातय् च्वंगु धन उत्थें ख: । आवश्यक जुइबलय् नितां ज्या मव: ।)

५ पञ्चतन्त्रया स्वंगूगु तन्त्र 'काकोलूकीय'या श्लोकल्या: २५५ स ऋण, मि, शत्रु व रोग, थुपिं प्यताया अवशेषयात छत्तिं हे मल्यंकूसे न्हंकेमा: धयात:गु दु (मिश्र, १९१०: ३९०) ।

पण्डितयागु संगत नं मूर्खं ज्ञान अति थ्वी ।
स्वाँया संगत ला गुलिं छेँले च्वने दत की ॥१६॥

(न्हापांगु सर्ग, पृ. ६)

थुगु दोहा चाणक्य सार संग्रहया निगूगु शतकय् दुथ्यानाच्वंगु श्लोकपाखें प्रभावित खनेदु ।

उत्तमैः सह संगेन को न याति समुन्नतिम् ।
मूर्धना तृणानि धार्यन्ते ग्रन्थितैः कुसुमैः सह ॥१५४॥

(कसा, १०९१: ६७)

(भिम्ह मनूनाप संगत याःम्ह सुया उन्नति मजगु दु ? स्वांनाप घाँय् नं तयाः माःहनातलकि घाँय् नं छ्यनय् च्वं ।)

धनथाय् सिद्धिदासया धापू व चाणक्य सार संग्रहया श्लोकया दथुइ भचा पाः । सिद्धिदासं स्वांनाप संगत याःगुलिं कीया नं छ्यनय् च्वनेगु सौभाग्य दत धयातःगु दुसा चाणक्य सार संग्रहय् स्वांनाप संगत याःगुलिं घाँय्या नं छ्यनय् च्वनेगु सौभाग्य दत धयातःगु दु । वास्तवय् सिद्धिदासं चाणक्य सार संग्रहपाखें नीतिया खँ काःगु खःसां स्वांनाप संगत याःगुलिं कीया नं छ्यनय् च्वनेगु सौभाग्य दत (कीटोऽपि सुमनःसङ्गादारोहति सतां शिरः) धैगु भवः हितोपदेशया ‘प्रस्ताविका’य् दुथ्यानाच्वंगु श्लोकल्याः ४५ (भट्ट, २००३: १०) पाखें काःगु खः। उकिं सिद्धिदासं थुगु दोहा चाणक्य सार संग्रह व हितोपदेश निगू सफूया श्लोक ल्वाकछ्यानाः दय्कातःगु खः धकाः स्पष्ट जू ।

वेदया फल जा होम धका याये । शास्त्र स्वयाया फल भिंगु ज्या याये ।
कलातया फल जुल काय-मचा दैगु । धनयागु फल जुल दान याय फैगु ।

(न्हापांगु सर्ग, पृ. ६)

चौपाईया थ्व निभ्वः चाणक्य सार संग्रहया स्वंगूगु शतकय् दुथ्यानाच्वंगु श्लोकपाखें कयातःगु खनेदु ।

अग्निहोत्र फलं वेदं शीलवृत्तिफलं श्रुतम् ।
रतिपुत्रफला नारी दत्तभुक्तफलं धनम् ॥२८८॥

(कसा, १०९१: १२५)

(वेद सय्का थें अग्निहोत्र याय्माः, शास्त्र न्यना थें शीलस्वभाव भिंकेमाः, मिसानाप भोग याना थें काय्मचा दय्केमाः, धन दु थें भोग यानाः दान याय्माः ।)

शत्रुया गुण नं भिंगु जू सा काये । गुरुयागु जू सा नं अवगुण तोता छोये ।

(न्हापांगु सर्ग, पृ. ९)

चौपाईया थुगु भवः चाणक्य सार संग्रहया निगूगु शतकय् दुथ्यानाच्चंगु श्लोकपाखें प्रभावित खनेदु ।

शत्रोरपि गुण वाच्या दोषा वाच्या गुरोरपि ।
युक्तियुक्तं वचो ग्राह्यं न वाच्यं गुरुगौरवान् ॥१९९॥

(कसा, १०९९: ८६)

(गुण धैगु शत्रुया जूसां काय्ज्यू । हानं दोष धैगु गुरुयागु जूसां क्यनाबीमाः । युक्तिया खँ ल्हाय्ज्यू, अयुक्तिगु खँ जूसा गुरुयागु नं ल्हाय्मज्यू ।)

थनथाय् सिद्धिदासं चाणक्य सार संग्रहया श्लोकया च्वय् च्वंगु छ्मभवः जक कयाः थःगु सफुली छ्यःगु खः ।

निम्ह दाजु-किजा शिष्य-गुरु हानं । भेद खने मते उथें खने मान ।
निम्ह दना च्वना खँ-खँ ल्हाना च्वनी । अमिगु दथुं नं वने मते सो नी ।

(न्हापांगु सर्ग, पृ. ९)

चौपाईया थुगु निभवः चाणक्य सार संग्रहया स्वंगूगु शतकय् दुथ्यानाच्चंगु श्लोकपाखें प्रभावित खनेदुसां सिद्धिदासं पाक्क च्वयातःगु दु ।

द्वौ विप्रौ विप्रमग्निञ्च दंपत्योर्गुरु शिष्ययोः ।
अंतरं नैव गन्तव्यं हरस्य वृषभस्य च ॥२५५॥

(कसा, १०९९: १११)

(निम्ह ब्राह्मण, ब्राह्मण व मि, कलाः व भाःत, गुरु व शिष्य, महाद्यः व द्वहं, थुलिया दथुं वनेमज्यू ।)

न्याकु पाक च्वने बगी वल धा सा । भिक्कु ति पाक च्वने सल वल धासा ।
सछिक्कु पाक च्वने किसि वल धा सा । भिक्कु पाक च्वने बैल वल धासा ।

(न्हापांगु सर्ग, पृ. ९)

चौपाईया थुगु निभवः चाणक्य सार संग्रहया स्वंगूगु शतकय् दुथ्यानाच्चंगु श्लोकपाखें प्रभावित खनेदुसां सिद्धिदासं थःगु हे पहलं पाक्क च्वयातःगु दु ।

गजं हस्त सहस्रेण शतहस्तेन वाजिनम् ।
शृंगिणां दशहस्तेन देशत्यागेन दुर्जनम् ॥२३३॥

(कसा, १०९९: १०१)

(किसिसिबें द्रःछिकु तापाक्क च्वनेमाः, सलसिबें सच्छिकु तापाक्क च्वनेमाः, न्यकू दुपिं जन्तुसिबें भिकु तापाक्क च्वनेमाः, दुर्जनं देय् त्वःताः पिहांवनकि तिनि वपाखें सुरक्षित जुइ ।)

नेकू ताहाह्म लुसी हनं धँ-वा । दुर्जन मनू व मिसात थपिं ख ला ।
अमिगु विश्वास व खुसी सिया बास । याय मते गबले ह्मया च्वने त्रास ।
(निगूगु सर्ग, पृ. ११)

सिद्धिदासं चौपाईया थुगु निभ्वः चाणक्य सार संग्रहया स्वंगूगु शतकय् च्वंगु श्लोकपाखें प्रभावित जुयाः च्वःगु खनेदु । अथेसां सिद्धिदासं मूलसिबें भचा पाक्क थःगु हे पहलं च्वयातःगु दु ।^६

नदीनाञ्च नखीनाञ्च श्रृंगिणां शस्त्रपाणिनाम् ।
विश्वास नैव कर्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥२४८॥
(कसा, १०९१: १०८)

(खुसि, लुसि ताःहाकःपिं जन्तु, न्यकू दुम्ह जन्तु, शस्त्र ज्वनातःम्ह मनू, मिसा व जुजुयात गुबलें हे विश्वास याय्मज्यू ।)

मूर्ख तल का तुती मणि छेले तलं का काँच ।
मी बले सी का जात वया थुगु मणि का थुगु काँच ॥४॥
(निगूगु सर्ग, पृ. १२)

थुगु दोहा वृद्धचाणक्यया १५ गूगु अध्यायस च्वंगु श्लोकनाप ज्वःलाः ।

मणिर्लुठति पादाग्रे काचः शिरसि धार्यते ।
क्रयविक्रयवेलायां काचः काचो मणिर्मणिः ॥९॥
(स्टर्नबाख, १९६३: ८८)

(मणियात तुतिइ वांछवयाः खाःयात छ्यनय् धारण याइ, अथेसां न्याय्-मी याय्बल्य् मणि धैगु मणि हे जुइ, खाः धैगु खाः हे जुइ ।)

विद्या जा बन्धु विदेशस जूई । विपत्तिस पक्ष व हे विद्या जूई ।
(निगूगु सर्ग, पृ. १२)

६. अर्थ ज्वःलाःसां श्लोक भतीचा पाक्क हितोपदेशया 'मित्रलाभ' खण्डया श्लोकल्याः १९ (भट्ट, २००३: १९) स नं उल्लेख जुयाच्चंगु दु ।

विद्याया महत्व क्यनीगु चौपाईया थुगु न्हापांगु छभवः चाणक्य सार संग्रहया न्हापांगु शतकया श्लोकपाखें प्रभावित जूगु खनेदुसां आपालं खँ सिद्धिदास थःम्हेस्यां हे सृजना यानाः च्वयातःगु नं दु ।

विद्या प्रवासिने मित्रं भार्य्या मित्रं गृहेषु च ।
आतुरस्यौ वधं मित्रं धर्म मित्रं परत्र च ॥१४॥

(कसा, १०९१: ६)

(परदेशय् विद्या पासा जुइ, छँय् कलाः पासा जुइ, रोगीयात वासः पासा जुइसा परलोकय् थःम्हं यानावयागु धर्म पासा जुइ ।)

लुँयागु परीक्षा प्यता थ्वो याये । छुया दाया चुला त्वा-ल्हाये ।
व थें मनुष्यया परीक्षा याये । विद्या व स्वभाव गुण ज्या याके ।

(निगूगु सर्ग, पृ. १५)

सिद्धिदासं चौपाईया थुगु निभवः चाणक्य सार संग्रहया न्हापांगु शतकय् च्वंगु श्लोकपाखें प्रभावित जुयाः च्वःगु खनेदु । तर चाणक्य सार संग्रहय् छुयाः, दायाः, ध्यनाः जक लुँया परीक्षण याय्गु धकाः च्वयातःथाय् सिद्धिदासं थःगुपाखें चुलाः स्वयाः लुँया परीक्षण याय्गु धकाः तनातःगु दु ।

यथा हेम परीक्षन्ते ताप ताडन छेदनैः ।
तथा पुरुषमप्येवं कुलशीलेन कर्मणाः ॥७१॥

(कसा, १०९१: ३०)

(गथे लुँ भिं-मभिं धकाः छुयाः, दायाः, ध्यनाः पारख यानास्वइ अथे हे कुल, शील व ज्या स्वयाः मनूया पारख यानास्वय्माः ।)

विद्या अति सलसां दुर्जनयात तोते । मणि दुसां बि खना अति ग्याना चोने ।

(निगूगु सर्ग, पृ. १६)

चौपाईया थुगु भवः चाणक्य सार संग्रहया स्वंगूगु शतकय् च्वंगु श्लोकनाप ज्वःलाः ।^७

दुर्जनः परिहर्तव्य शास्त्रेणालंकृतो यदि ।
मणिना भूषितः सर्पः किसमौ न भयंकर ॥२३४॥

(कसा, १०९१: १०१)

७. थ्व हे श्लोक हितोपदेशया 'मित्रलाभ' खण्डया श्लोकल्याः ८९ स नं वयाच्वंगु दु ।

(दुर्जनम्ह मनु शास्त्र सःम्ह विद्वान् हे जूसां वयात त्वःताछ्वय्माः छायाकि मणि दुम्ह सर्प गथे ग्यानापुइ अथे हे उज्वःम्ह मनु ग्यानापुइ ।)

विष जा म दुह्म वि नं फणा काय मा का । विष दुगु म दुगु सुनां स्यू का-का ।
फणा जक खने ओ खंको ग्याना वोना । सूरयागु लक्षण थ्व हे धका सो नी ।
(स्वंगूगु सर्ग, पृ. २६)

थुपिं निभ्वः वृद्धचाणक्यया गुंगूगु अध्यायस च्वंगु श्लोकपाखें कयातःगु खः ।^{१८}

निर्विषेणाऽपि सर्पेण कर्तव्या महती फणा ।
विषम् अस्तु न चाऽप्यस्तु फणाटोपो भयंकर ॥१०॥
(स्टर्नबाख, १९६३: ५६)

(विष मदुम्ह सर्प नं थःगु फणा क्यनेमाः, विष दय्मा वा मदय्मा, फणा ग्यानापुकेमाः ।)

खुसि व पुत्रीया व हे धका चाल । खुसि न जव-खव चुला यना काक्व ।
पुत्री जनतस्यें कुल फुका काल । बिया हे च्वने मा सदा-सदा काल ।
(स्वंगूगु सर्ग, पृ. २६)

थुपिं निभ्वः चाणक्य सार संग्रहया निगूगु शतकय् च्वंगु श्लोकपाखें प्रभावित जुयाः च्वयातःगु खः ।

नदी पातयते तीर नारी पातयते कुलम् ।
नारीणाञ्च नदीनाञ्च स्वच्छन्दललिता गति ॥१७८॥
(कसा, १०९१: १०१)

(खुसिं थःगु किनारा कुतकी, मिसां थःगु कुल क्वह्यंकी । खुसि व मिसा थःगु स्वच्छन्दं जुयाच्चनी । थःगु कुल फुइ धकाः थुमिसं गुवलें हे धाइमखु ।)

खेले मदु खिचाया न्हिपं दुगु सो-सो । ख्याय मफु भुजिन भुना जक वो सो ।
खिचाया न्हिपं व मूर्ख जा मयो का । विद्या मस्योसे सुमुकं च्वना खो का ।
(स्वंगूगु सर्ग, पृ. २८)

चौपाईया थुगु निभ्वः वृद्ध-चाणक्यया न्हय्गूगु अध्ययापाखें कयातःगु खः ।

८. थ्व हे श्लोक पञ्चतन्त्रया स्वंगूगु तन्त्र 'काकोलूकीय'या श्लोकल्याः ८५ स नं वयाच्चंगु दु ।

शुनः पुच्छम् इव व्यर्थं जीवितं विद्यया विना ।
न गुह्य-गोपने शक्तं न च दंश-निवारणे ॥१९॥

(स्टर्नबाख, १९६३: ४६)

(गथे खिचाया न्हिप्यंया छुं प्रयोजन मदु अथे हे विद्याहीन जुयाः म्वाय्गुया छुं अर्थ मदु, छायाकि
खिचाया न्हिप्यं न गोप्येन्द्रिययात त्वःपुइत ज्यावः न भुजिं ख्याय्त ज्यावः ।)

दुष्टया संगत लागुलीं सुयात जा दोष म वो ।
सुलिमं दुरु घः ज्वना वो सां मद हल धाई अन सो ॥२८॥

(स्वंगूगु सर्ग, पृ. २८)

थुगु दोहा चाणक्य सार संग्रहया निगूगु शतकपाखें वयाच्वंगु खः ।

असता सह संगेन को न यात्यधमां गतिम् ।
पयोऽपि शौण्डिनी हस्तेमद्यमित्यविधीयते ॥१५२॥

(कसा, १०९१: ६६-६७)

(मभिपिं मनूतनाप संगत यातकि भिंम्ह मनू नं स्यनावनी । सुलिमं दुरु हे ज्वनाः पिहांवःसां अय्लाः
ज्वनावल धकाः धाई ।)

सन्तोष म ज्वीव ब्राह्मण सेना वोनी । लज्या मचाह्म कुल-स्त्री सेनी ।
सन्तोष ज्वीव जुजु सेना वोनी । लज्या अति चाह्म वेश्या फुक सेनी ।

(स्वंगूगु सर्ग, पृ. २७)

चौपाईया थुगु निभ्वः वृद्ध-चाणक्यया च्यागूगु अध्यायपाखें कयातःगु खः ।^९

असंतुष्टा द्विजा नष्टाः संतुष्टाश्च महीभुजः ।
सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जाश्च कुलाङ्गनाः ॥१८॥

(स्टर्नबाख, १९६३: ५२)

(धयातःगु दु - असन्तोषी ब्राह्मण, सन्तोषी जुजु, मछाःम्ह वेश्या व निर्लज्जम्ह कुलस्त्री, थुपिं प्यम्हं
नष्ट जुयावनी । उकिं थुपिं प्यम्हं निन्दाया योग्य खः ।)

९. थ्व हे श्लोक हितोपदेशया 'विग्रह' खण्ड (भट्ट, २००३: १८४) स नं दुथ्यानाच्वंगु दु ।

५.३ सज्जन हृदयाभरणाय पञ्चतन्त्रया प्रभाव

नीतिवाखंया ख्यलय् लेखक विष्णु शर्मा चयातःगु पञ्चतन्त्रया थाय् दकलय् न्ह्यःने लाः । सफूया कथामुखय् विष्णु शर्मायात दक्व शास्त्रय् पारङ्गतम्ह, विद्यार्थीपिनि अतिकं प्रियम्ह, ८० दँया वृद्ध धयातःगु दु । महिलारोप्य देसया जुजु अमरशक्तिया स्वम्ह मूर्ख कायपिन्त खुलादुने राजनीतिइ पारङ्गत याय्त पञ्चतन्त्रया रचना याःगु खः । थुकी मित्रभेद, मित्रसम्प्राप्ति, काकोलूकीय, लब्धप्रणाश व अपरीक्षित कारक यानाः न्यागू तन्त्र वा खण्ड दु ।

पञ्चतन्त्रया रचना गुवलय् जुल धैगु खँय् सकस्यां छगू हे विचाः मदु । जर्मन् विद्वान् ए. बी. कीथ (१९५६: २४७-४८)या धापूकथं पञ्चतन्त्रय् 'दीनार' खँगवः वःगुलिं ईपू २०० स्वयां यक्व लिपाजक रचना जूगु खः ।

संस्कृतं पञ्चतन्त्रया रचना जुइधुंकाः थी थी भासं थुकिया अनुवाद जुल । अनुसन्धानं सीदुकथं पञ्चतन्त्रया दकलय् पुलांगु अनुवाद पहलवी भाय्या खः । पर्सियाया जुजु Chosrau Anosharwan या आश्रयस च्वनाच्वंम्ह, संस्कृत व पर्सियन नितां भाय् सःम्ह चिकित्सक Burzoe वा Burzuyen धैम्हेस्यां पर्सियन/पहलवी भासं अनुवाद याःगु खः । उगु सफू आः तनेधुंकल तर पहलवी भाय्या उगु सफूया आधारय् सीरियन भासं ईसं ५७० स Bud धैम्हेसिनं यानातःगु अनुवाद प्राप्त जूगु दु । ईसं ७५० स Abdalla ibn al-Moqaffa धैम्हेस्यां अरबी भासं अनुवाद यात (कीथ, १९५६: ३५७) । उगु अरबी संस्करणपाखें हे यूरोपया थी थी भासं मेगु संस्करण पिहांवःगु खः । थुकथं पञ्चतन्त्रया आपालं संस्करण पिहांवयाः कचामचा विकास जुयावंगु खनेदु ।

सिद्धिदासं पञ्चतन्त्रया अध्ययन याःगु खनेमदु । थःगु आत्मवृत्तान्तय् मेमेगु सफू वंगु खँ न्ह्यथनातःगु दुसां पञ्चतन्त्रया नां न्ह्यथनातःगु मदु । अथे जूसां सज्जन हृदयाभरणय् पञ्चतन्त्रया आपालं प्रभाव लानाच्वंगु खंकेफु ।

सिद्धि जा म जुल ज्या उद्यमं तोता । सिंहया म्हुतुस मृग अथें हे वोला ।

(न्हापांगु सर्ग, पृ. ४)

थुगु भवःया भाव पञ्चतन्त्रया निगूगु तन्त्र 'मित्रसम्प्राप्ति'पाखें कयातःगु खः ।^{१०}

उद्यमेन हि सिद्धयन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।

न हि सिंहस्य सुप्तस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥१४१॥

(मिश्र, १९१०: २६०)

(गुम्हेसिनं उद्योग याइ वया ज्या जक सफल जुइ, मनं जक तुनाः ज्या सफल जुइगु मखु । च्वनाच्वंम्ह सिंहया म्हुतुइ चल्ला अथें दुहांवनीमखु ।)

१०. ध्वनाप ज्वःलाःगु श्लोक हितोपदेशया 'प्रस्ताविका'या श्लोकल्याः ३६ (भट्ट, २००३: ८) स नं दुथ्यानाच्वंगु दु ।

कर्म-कर्म धका उद्यम जा तोती । म सिसे हामले चिकं गन ओ नी ।

(न्हापांगु सर्ग, पृ. ४)

चौपाईया थुगु भवः सिद्धिदासं पञ्चतन्त्रया निगूगु तन्त्र 'मित्रसम्प्राप्ति'पाखें कयातःगु खः ।^{११}

तद्वैवमिति सञ्चिन्त्य त्यजेन्नोद्योगमात्मनः ।
अनुयोगं विना तैलं तिलानां नोपजायते ॥१५०॥

(मिश्र, १९१०: २६६)

(जुइमाःगु जु हे जुइ धकाः भाग्यया भरोसाय् च्वनाः उद्योग मयाःसे च्वनेमज्यू । कुतः मयाय्कं हाम्बलं चिकं अथें पिहांवइमखु ।)

सज्जन मनुष्यया संगतं नं मूर्ख नापं भिना वै ।
पलेला-लपते लः वं सा मोति थें ल सना वै ॥१४॥

(न्हापांगु सर्ग, पृ. ५)

थुगु दोहा पञ्चतन्त्रया स्वंगूगु तन्त्र 'काकोलूकीय'पाखें कयातःगु खः ।

महाजनस्य सम्पर्कः कस्य नोन्नतिकारकः ।
पद्मपत्रस्थितं तोयं धत्ते मुक्ताफलश्रियम् ॥१९॥

(मिश्र, १९१०: ३०१)

(तःधीपं मनूतय्गु संगतं सुयागु उन्नति मज्जूगु दु ? पलेस्वांया हल्य् लः लातकि मोती थें जल्ल थिनावइ ।)

उद्योग यायव लक्ष्मी द्वाहा भाई । कातर मनुष्यं दैवं बी धाई ।
उद्योग बल नं दैव तेला छोई । यानां-यानां मज्यूसा स्वैत दोष ओई ।

(निगूगु सर्ग, पृ. १३)

थ्व हे भाव दुगु भवः मेथाय् नं वयाच्वंगु दु ।

उद्योगीया छेंस लक्ष्मी द्वाहाँ भाई । दैवं बी धका च्वने मते भाइ ।
बुद्धि-बल द सा कर्म जाया वोनी । याना नं मज्यू सा दोष स्वैत सो नी ।

(स्वंगूगु सर्ग, पृ. २७)

अतिकं लोकंहवाःगु थुपिं भवः पञ्चतन्त्रया न्हापांगु तन्त्र 'मित्रभेद'पाखें कयातःगु खः ।^{१२}

उद्योगिनं सततमत्र समेति लक्ष्मी
दैवं हि दैवामिति कापुरुषा वदन्ति ।
दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
यत्ने कृते यदि न सिद्धयति कोऽत्र दोषः ॥२१७॥

(मिश्र, १९१०: ७९)

(उद्योगी मनूयात निरन्तररूपं लक्ष्मी प्राप्त जुयाच्चनी । भाग्यं बी धकाः च्वनीपिं कायर खः । भाग्यया भरोसाय् मच्चंसे आत्मशक्तिं पौरख यानाः कुतः यानाः नं सफल मजूसा सुया दोष ?)

देशाटन या सा बुद्धि तीक्ष्ण जुई । उद्योगी मनुष्यया छें लक्ष्मी न्हिला जुई ।
लाहात पौ चिना जुयां गन ज्या सैका । टक दुगु मोहल गनं प्याहा वैका ।

(निगूगु सर्ग, पृ. १७)

चौपाईया थुपिं निभवः पञ्चतन्त्रया 'मित्रभेद' तन्त्रपाखें प्रभावित जूसां सिद्धिदासं थःगु ज्ञान व अनुभव छ्यलाः आपालं खँ तनातःगु नं दु ।

विद्यां वित्तं शिल्पं तावन्नाप्नोति मानवः सम्यक् ।
यावद्ब्रजति न भूमौ देशादेशान्तरं हृष्टः ॥४३१॥

(मिश्र, १९१०: १८३)

(सुं नं मनुखं विद्या, धन व शिल्प उबलय्तक प्राप्त याय्फइमखु गुबलय्तक लय्तायाः देशदेशान्तरया भ्रमण याइमखु ।)

विधवा मिसाया दुरूपो चिनावोया । दुसुना वन हानं अनंतुं वोना ।
निर्धनी मनुष्यया बुद्धि मनं पिहाँ वया । हाकनं दुहाँ वन अनंतुं वोना ।

(स्वंगूगु सर्ग, पृ. १९)

चौपाईया थुपिं निभवः पञ्चतन्त्रया 'मित्रसम्प्राप्ति' तन्त्रपाखें कयातःगु खः ।

उन्नम्योन्नम्य तत्रैव निर्धनानां मनोरथाः ।
हृदयेष्वेव लीयन्ते विधवास्त्रीस्तनाविव ॥१००॥

(मिश्र, १९१०: २४३)

१२. छुं भतीचा पाक्क थुगु श्लोक पञ्चतन्त्रया निगूगु तन्त्र 'मित्रसम्प्राप्ति'या श्लोकल्याः १४० (मिश्र, १९१०: २६०) स नं वयाच्वंगु दु ।

(निर्धन मनूया मनोकांक्षा दनावयाः हाकनं मनय् हे दुसुनावनी, गथे विधवा मिसाया दुरुष्वः जायावःसां अर्थेस्तुं सुनावनी ।)

बल्लाह्मया जक साथ दु का निर्वलया म दु साथ ।
फस नं मियात ग्वाका च्वन मतयात स्याना च्वन साप ॥१४॥

(स्वंगूगु सर्ग, पृ. २३)

थुगु दोहा पञ्चतन्त्रया स्वंगूगु तन्त्र 'काकोलूकीयं'पाखें कयातःगु खः ।

वनाति दहतो वट्वेः सखा भवति मारुतः ।
स एव दीपनाशाय कृशे कस्यास्ति सौहृदम् ॥५७॥

(मिश्र, १९१०: २४३)

(जंगलय् मिंनइबलय् फसं पासा जुयाः ग्वाकाच्वनी, व हे फसं मतयात स्यानाच्वनी, दुर्बलम्हेसिया सु पासा दइ ?)

कर्म बी धका च्वना मूर्ख मयात उपाय ।
ल्हातीं जोने धुंगु जा यने मा म्हुतुस छु याय ॥२१॥

(स्वंगूगु सर्ग, पृ. २६)

थुगु दोहा पञ्चतन्त्रया निगूगु तन्त्र 'मित्रसम्प्राप्ति'पाखें प्रभावित खः ।

पश्य कर्मवशात्प्राप्तं भोज्यकालेऽपि भोजनम् ।
हस्तोद्यमं विना वक्त्रे प्रविशेन्न कथञ्चन ॥१३९॥

(मिश्र, १९१०: २४३)

(स्व, नयूत न्ह्यःने तयाव्यूगु अन्न नं ल्हातं उद्यम मयायूकं अर्थे म्हुतुइ दुहांवनीमखु ।)

उपदेश विया नं स्वभाव हिले थाकू । मि जा सिना वनेव लख क्वाके थाकू ।

(स्वंगूगु सर्ग, पृ. २७)

चौपाईया थ्व छभवः पञ्चतन्त्रया न्हापांगु तन्त्र 'मित्रभेद'पाखें कयातःगु खः ।

स्वभावो नोपदेशेन शक्यते कर्तुमन्यथा ।
सुतप्तमपि पानीयं पुनर्गच्छति शीतताम् ॥२८०॥

(मिश्र, १९१०: ११८)

(उपदेश जक बिया: सुं मनूया स्वभाव परिवर्तन याय्फइमखु । मि सितकि क्वाय्धुंकूगु ल: हाकनं ख्वाउँसे च्वनावनी ।)

दुर्जन जनयाके मिसात वने यो का । जुजुया स्नेह सुयाके ओ का ।
अपालं धन जा कृपणीयाके दै का । पर्वत कुनस जा आपा वा वै का ।

(स्वंगूगु सर्ग, पृ. २७)

चौपाईया थुगु निभव: पञ्चतन्त्रया न्हापांगु तन्त्र 'मित्रभेद'पाखें कयात:गु ख: ।

दुर्जनगम्या नार्य्य: प्रायेणास्नेहवान्भवति राजा ।
कृपणानुसारि च धनं मेघो गिरिदुर्गवर्षी च ॥३०१॥

(मिश्र, १९१०: १२६)

(मिसात धैपिं अप्व: याना: दुर्जनगम्य जुइ, अर्थात् दुर्जननाप हे सत्तिक:वनी गुकिं याना: जुजु स्नेहरहित जूवनी । धन धैगु कञ्जुसयाके हे मुनाच्चनी, सुपाँय् धैगु दुर्गम पहाडी इलाकाय् हे दइ ।)

५.४ सज्जन हृदयाभरण्य हितोपदेशया प्रभाव

मानवजातियात हित जुइगु तत्त्व दुथ्यानाच्चंगु नीतिबाखं हे हितोपदेश ख: । हितोपदेशया रचनाकार बंगालया शासक धवलचन्द्रया आश्रयस च्वनाच्चंम्ह नारायण पण्डित ख: । हितोपदेशया रचना गुबलय् जूगु ख: धका: क्व:छिना: धाय्मफुनि । नारायणं छथाय् भट्टारकवार (आईतवार)या उल्लेख यानात:गु व ईशा ९०० धुंका: जक 'भट्टारकवार' खँव: छ्यलाबुलाय् व:गुयात आधार दय्का: हितोपदेशया रचना ईशाया ९ गूगु शताब्दीनिसें १४ गूगु शताब्दीदुने जूगु ख: धका: दावी यानात:गु दु (महर्जन, १९३६: २९) ।

हितोपदेश नारायण पण्डितया मौलिक रचना मखु । नारायणं इमान्दारीपूर्वक पञ्चतन्त्र व मेमेगु नीतिशास्त्रया आधार कया: हितोपदेशया रचना यानागु ख: धका: प्रस्ताविकाय् स्वीकार यानात:गु दु । थुकी मित्रलाभ, सुहृद्भेद, विग्रह व सन्धि याना: प्यव्व दुसा प्रस्ताविकानिसें ल्या:खाय्बलय् मुक्कं ७२६ पु श्लोक दु ।

नेसं १००३ (विसं १९४०) स अबुनाप सिद्धिदास नं काशी, जगन्नाथय् तीर्थयात्रा वंगु ख: । उगु अवसरय् सिद्धिदासं सुखसागर, मुहूर्तचिन्तामणि नापनापं हितोपदेश सफू नं न्यानाह:गु ख: । जीविकाया लागि काप: पसलय् ज्या यानाच्चंबलय् ग्राहक मव:गु पाखय् लाका: हितोपदेश व्वनाच्चनीगु ख: । सिद्धिदासयात हितोपदेशया नीतिसम्बन्धी श्लोकं यक्व हे प्रभावित या:गु खनेदु । व हे कारणं याना: सिद्धिदासया सज्जन हृदयाभरण्य हितोपदेशया स्पष्ट प्रभाव खनेदुगु ख: ।

वृत्ति मदू गन बन्धु मदु मान मयागु देश ।
विद्या सैगू थाये मदुगू तोता वने उगु देश ॥४॥

(न्हापांगु सर्ग, पृ. २)

थुगु दोहा हितोपदेश्या 'मित्रलाभ' व्वय् दुथ्यानाच्चंगु श्लोकनाप ज्वःलाः ।

यस्मिन्देशे न संमानो न वृत्तिर्न च बान्धवः ।
न च विद्यागमः कश्चित्तं देशे परिवर्जयेत् ॥१०४॥

(भट्ट, २००३: ४७)

(गुगु देसय् सम्मान मदु, जीविकाया साधन मदु, थःथिति व छुं कथंया विद्या सय्केगु अवसर मदु, उज्वःगु देसयात त्वःतेमाः ।)

मुने मा विद्या व धन निता म्वाइ धका शछि दँ ।
धर्म यायत ज्वी सदा-सदां म्वाइ धका न्हिछित्तं ॥८॥

(न्हापांगु सर्ग, पृ. ३)

थुगु दोहाया भावनाप ज्वःलागु भवः मेथाय् निगू चौपाईस नं वयाच्चंगु दु ।

सदा नं म्वाय जि धका विद्या सेने । अथे हे धका वृत्तिस मन येने ।
काल कपालस गल धक भापा । धर्म यायत वने न्हे जा चिला न्हापा ।

(न्हापांगु सर्ग, पृ. ६)

वनी मखु बैस सिना जि धका का । धन व विद्या दयके आपा का ।
कन्हे सीन काल वल भापा । धर्म याना जुय न्हि नछिया न्हापा ।

(स्वंगूगु सर्ग, पृ. २२)

थुगु भवःया भावनाप ज्वःलाःगु श्लोक हितोपदेश्या 'प्रस्ताविका'य् वयाच्चंगु दु ।

अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थे च चिन्तयेत् ।
गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत् ॥३॥

(भट्ट, २००३: ४७)

(बुद्धिमान् मनुखं थः गुबलें बुरा जुइमखु, गुबलें हे सीमखु धकाः मनय् तयाः विद्या सय्केगु व धन मुंकेगुली बिचाः याय्माः । तर धर्म याय्बलय् काल न्ह्यांवयाच्चंगु दु धकाः भाःपियाः धर्म याय्माः ।)

फुति-फुति जक जुया घले लख जा का । विद्या व धर्म थथे दयेके मा का ।

(न्हापांगु सर्ग, पृ. ४)

चौपाईया थुगु छभवः हितोपदेशया 'सुहृद्भेद' खण्डय् दुथ्यानाच्चंगु श्लोकपाखें कयातःगु खः ।

जलविन्दुनिपातेन त्रमशः पूर्यते घटः ।
स हेतुः सर्वविद्यानां धर्मस्य च धनस्य च ॥१०॥

(भट्ट, २००३: ८७)

(गथे लः छफुति-छफुति हायाः बुलुहुँ घः जाइगु खः अथे हे विद्या, धर्म व धन नं बुलुहुँ आर्जन याय्माः ।)

थन हितोपदेशय् विद्या, धर्म व धन स्वता बुलुहुँ आर्जन याय्माः धकाः न्ह्यथनातःसां सिद्धिदासं 'धन' छतायात त्वःताः विद्या व धर्म बुलुहुँ आर्जन याय्माः धकाः धयातःगु दु ।

म दु गन वैद्य खुसी धनी धाट्म । जुजु व पण्डित म दू गन हानं ।
उगुलि देशस न्हिछि च्वने म्वालं । व्यर्थ म वंक ज्या जा सने मालं ।

(न्हापांगु सर्ग, पृ. ५)

चौपाईया थुगु निभवः हितोपदेशया 'मित्रलाभ' ब्वपाखें कयातःगु खः ।

तत्र मित्र ! न वस्तव्यं यत्र नास्ति चतुष्टयम् ।
ऋणदाता च वैद्यश्च श्रोत्रियः सजला नदी ॥१०६॥

(भट्ट, २००३: ४७)

(हे मित्र ! गन त्यासा बीम्ह साहु, वैद्य, वेद पाठ याइम्ह व पवित्र लखं जाःगु बांलाःगु खुसि, थुपिं प्यता दइमखु अन च्वनेमज्यू ।)

रूप यौवन दः सा नापं दू सा तःधं कूल ।
विद्या म दु सा बांमला सुबास म दुगू फूल ॥१५॥

(न्हापांगु सर्ग, पृ. ५)

थुगु दोहा हितोपदेशया 'प्रस्ताविका'य् च्वंगु छपु श्लोकपाखें कयातःगु खः ।

रूपयौवनसंपन्ना विशालकुलसंभवाः ।
विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः ॥३९॥

(भट्ट, २००३: ९)

(सौन्दर्य व यौवनं युक्त जुयाः तःधंगु कुलय् जन्म जुयां जक मगाः, यदि वयाके विद्या मदुसा बास

मवःगु किंशुकस्वा^{१३} थें शोभा दइमखु ।)

प्राणीयात धनया अतिकं आशा । व थें म्वाय्गु नं अधिकं आशा ।
बुढाया ल्यासेम्ह कला अति यो का । गथे खुँया खिमिला अति यो का ।

(न्हापांगु सर्ग, पृ. ६)

चौपाईया थुगु निभवः हितोपदेशया 'मित्रलाभ'य् च्वंगु छपु श्लोकपाखें प्रभावित खः ।

धनाशा जीविताशा च गुर्वी प्राणभृतां सदा ।
वृद्धस्य तरुणी भार्या प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥११२॥

(भट्ट, २००३: ९)

(म्वानाच्चपिन्त धन व जीवनया आपालं आशा जुयाच्चनी, तर बुरायात प्राणसिबें ल्यासे अतिकं ययाच्चनी ।)

थन सिद्धिदासं हितोपदेशय् मदुगु 'गथे खुँया खिमिला अति यो का' धैगु ब्व थःम्हेसिनं हे तनातःगु खः ।

नो नं म वासे वरु सुंक च्वने ज्यू का । भूठ वचन ल्हाये जा म ज्यू का ।
मिज नं मिसा जुया चोने वरु ज्यू का । करपिनि मिसा जा कलात मज्यू का ।
थुगुलि लोक नं सिना वने ज्यू का । करपिनि ऋण कया नये जा मज्यू का ।
ज्या जि याना नयेगु अधिकं ज्यू का । करपिनि ऋण कया नये जा मज्यू का ।

(न्हापांगु सर्ग, पृ. ७)

थुगु दोहा छगुलिं हितोपदेशया 'मित्रलाभ'य् दुथ्यानाच्चंगु श्लोकनाप आपालं ज्वःलाः ।

वरं मौनं कार्यं न च वचनमुक्तं यदनृतं
वरं क्लैब्यं पुंसां न च परकलत्राभिगमनम् ।
वरं प्राणत्यागो न च पिशुनवाक्येष्वभिरुचि-
वरं भिक्षाशित्वं न च परधनास्वादनसुखम् ॥१३॥

(भट्ट, २००३: ५७)

(वरु सुम्क च्वनेगु बांलाः, मखुगु खँ ल्हाय्गु ज्या याय्मज्यू; मनू नपुंसक हे जुइज्यू तर करपिनि कलाःनाप अनैतिक स्वापू तय्गु पाय्छि मज्जू; सिनावनेगु हे ज्यू तर धूर्ततय्गु खँ न्यनेमज्यू; पवनाः नय्ज्यू तर करपिके च्वंगु धन कयाः नय्गु पाय्छि मज्जू ।)

१३. ह्यांगु स्वां ह्वइगु तर छत्तिं बास मवइगु सिमा, पलास । अंग्रेजीं थ्व स्वांयात 'Flame of the Forest' धाइ ।

न्त्याक्व गुण दतसा नं निर्धनी जू सा । तोति स्व काय कलात नं जूसां ।

तवधन धनं थुगुलि सन्सार । धन विना सुयात माल विल काच्चे ।

(न्हापांगु सर्ग, पृ. १०)

चौपाईया थ्व निभवः हितोपदेश्या 'सुहृद्भेद'पाखें प्रभावित जुयाच्चंगु दु ।

किं चान्यैर्न कुलाचारैः सेव्यतामेति पूरुषः ।

धनहीनः स्वपत्न्यापि त्यज्यते किं पुनः परै ? ॥९३॥

(भट्ट, २००३: ११८)

(धन मदुसा न्त्याक्व हे भिंगु कुल्य जन्म जूसां, न्त्याक्व हे आचार भिंम्ह मनू जूसां वयात आदर दइमखु, छायाकि धन मदुम्हेसित वया कलातं हे त्वःतावनीसा मेपिनिगु छु खँ ल्हाय्गु ?)

छें द्राहा ओम्ह शत्रुयातं थव दु थे या सन्मान ॥१॥

(निगूगु सर्ग, पृ. ११)

दोहाया निभवःमध्ये थ्व क्वय् च्वंगु भवः खः । थ्व भवः हितोपदेश्या 'मित्रलाभ' व्वय् च्वंगु श्लोकया च्वय्या भवःपाखें कयातःगु खः ।

अरावप्युचितं कार्यमातिथ्यं गृहमागते ।

छेत्तु पार्श्वगतां छायां नोपसंहरते द्रुमः ॥५९॥

(भट्ट, २००३: ११८)

(गृहस्थधर्म थ्व धाइ - थःगु छेंय् शत्रु हे वःसां वयात आदर-सत्कार याय्माः गथे सिमां थःत पालेत वःम्ह धकाः स्यूसां वयात थःगु किचलं गाय्काच्चनी ।)

धर्म अर्थ काम मोक्ष छता हे मदुत्तम मनू ।

दुगुचया गलसं चोंगु दुरु सीके मा व मनू ॥३॥

(निगूगु सर्ग, पृ. १२)

थुगु दोहा हितोपदेश्या 'प्रस्ताविका'य् च्वंगु श्लोकपाखें कयातःगु खः ।

धर्मार्थकाममोक्षाणां यस्यैकोऽपि न विद्यते ।

अजागलस्तनस्येव तस्य जन्म निरर्थमम् ॥२६॥

(भट्ट, २००३: ६)

(गुम्ह मनूयाके धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष थुपिमध्ये छता हे मदु उज्वःम्ह मनूया जन्म च्वलय्चिया गःपतय् च्वंगु स्तन थें बेकार खः ।)

धन बिय मा श्व दरिद्रयात । धनीयात धन बियां छुया फल लात ।
 रोगीयात वासः जुया चोनि चाहा । खेले म दु वासः निरोगीयात आहा ।
 (निगूगु सर्ग, पृ. १६)

चौपाईया थ्व निभवः हितोपदेश्या 'मित्रलाभ' खण्डपाखें कयातःगु खः ।

दरिद्रानभर कौन्तेय ! मा प्रयच्छेश्वरे धनम् ।
 व्याधितस्यौषधं पथ्यं, नीरुजस्य किमौषधैः ? ॥१५॥
 (भट्ट, २००३: ६)

(हे युधिष्ठिर ! पालनपोषण यायूगु खःसा दरिद्रपिन्त या, तःमिपिन्त धन दान बीमते । गुम्ह रोगी खः वयात जक वासःया उपयोगिता दइ, निरोगीयात वासः बीगु व्यर्थ खः ।)

विद्या म स्योसे सुमुकं नका तीका । काय-पुत्री लहिना तधी याना बी का ।
 लिपा जिपि मां-बौ निह्मं पापी धाई । काय-पुत्री निह्मसें भिंगु गन यायी ।
 (स्वंगूगु सर्ग, पृ. २१)

चौपाईया थुपिं निभवः हितोपदेश्या 'प्रस्ताविका'य् च्वंगु श्लोकपाखें प्रभावित खनेदु । तर थन सिद्धिदासं भचा पाकाः थःगु मौलिकता नं क्यनातःगु दु ।

माता शत्रुः पिता वैरी येन बालो न पाठितः ।
 न शोभते सभामध्ये हंसमध्ये बको यथा ॥३८॥
 (भट्ट, २००३: ८)

(गुम्ह मां-अबुं थः मस्तयूत आखः व्वंकामतः उज्वःपिं मां-अबु शत्रु खः । आखः मसःम्ह मनू सभाय् वनीबलय् हँयूतय् पुचलय् न्याखुंव्वहः थें शोभा दइमखु ।)

थन सिद्धिदासं हितोपदेश्या श्लोकया च्वय् च्वंगु भवःयात भचा पाकाः थःगु सफुली छ्यलातःगु दुसा श्लोकया क्वय् च्वंगु भवःयात त्वःतातःगु दु ।

करपिनि मिसायात माम धका धाये । करपिनि धनयात चा हे धका धाये ।
 करपिनि ज्यूयात थे खने फू सा । ज्ञान दुह्मं सीकि थुलि याय फू सा ।
 (स्वंगूगु सर्ग, पृ. २१)

चौपाईया थुपिं भवः हितोपदेश्या 'मित्रलाभ' खण्डय् दुथ्यानाच्वंगु श्लोकपाखें कयातःगु खः ।

मातृवत्परदारेषु परद्रव्येषु लोष्टवत् ।
आत्मवत्सर्वभूतेषु यः पश्यति स पण्डितः ॥१४॥

(भट्ट, २००३: १७)

(गुम्ह मनुखं करपिनि कलाःयात मां समान, करपिनि धनयात चा समान, सकल प्राणीयात थःगु हे आत्मा समान ताय्की व हे धात्थेम्ह पण्डित खः ।)

सेनीगु कालस पण्डितयागु बुद्धि । अःखया वनी का मदया सुद्धि ।

(स्वंगूगु सर्ग, पृ. २४)

चौपाईया थुगु भवः हितोपदेशया 'मित्रलाभ' खण्डय् च्वंगु श्लोकपाखें प्रभावित जुयाः च्वयातःगु खः । तर सिद्धिदासं हितोपदेशया श्लोकय् च्वंगु च्वय्या भवःयात त्वःताः क्वय् च्वंगु भवःयात जक कयाः थःगु सफुली छ्यलातःगु खः ।

असंभवं हेममृगस्य जन्म तथापि रामो लुलुभे मृगाय ।
प्रायः समापन्नविपत्तिकाले धियोऽपि पुंसां मलिना भवन्ति ॥२८॥

(भट्ट, २००३: २१)

(लुंयाम्ह चल्ला दइ धैगु असम्भवगु खँ खः, अथेसां रामचन्द्र लुंयाम्ह चल्लाया लोभ यानाः ल्यूल्गु वन । उकिं विपत्ति वइगु इलय् महापुरुषपिनि बुद्धि जूसां मलीन जुयावनी ।)

ऋणं क्योका थकुट्म पिता शत्रु धाये । विचा म याट्म माम शत्रु धाये ।
अधिक रूप दुट्म कला शत्रु धाये । मूर्खट्म काय जन्मछि शत्रु धाये ।

(स्वंगूगु सर्ग, पृ. २५)

चौपाईया थुपिं निभवःया भाव हितोपदेशया 'प्रस्ताविका'य् दुथ्याःगु श्लोकया भावनाप आपालं ज्वःलाः । हितोपदेशय् 'व्यभिचारिणी मां' धयातःथाय् सिद्धिदासं भचा पाकाः 'विचाः मयाःम्ह मां' धयातःगु दु ।

ऋणकर्ता पिता शत्रुर्माता च व्यभिचारिणी ।
भार्या रूपवती शत्रुः पुत्रः शत्रुरपण्डितः ॥२२॥

(भट्ट, २००३: ५)

(ऋणं क्यंकावंम्ह अबु, व्यभिचारिणी मां, बांलाःम्ह कलाः व मूर्खम्ह काय्, थुपिं प्यम्हेसित शत्रु धाय्माः ।)

योम्ह मनुखं श्राप हे व्यू सां । ख्या यात धका व सुमूकं च्वनी स्यू सां ।
कुष्ठ नं थियाव म्ह-म्हि सेना वो सा । सुया म यो दु थव म्ह जा सो का । पृ. २७

चौपाईया थुगु निभ्वःया भाव हितोपदेशया 'सुहृद्भेद'य् दुथ्यानाच्चंगु श्लोकया भावनाप आपालं ज्वःलाः । तर थुकी सिद्धिदासं थःगु सृजनशीलता छ्यलाः भचा पाक्क न्त्यव्वयातःगु दु ।

कुर्वन्नपि व्यलीकानि यः प्रियः प्रिय एव सः ।
अशेषदोषदुष्टोऽपि कायः कस्य न वल्लभः ? ॥१३२॥

(भट्ट, २००३: १३६)

(न्त्याक्व हे मभिंंगु ज्या याःसां थःत यःम्ह जुलकि ययाः हे च्वनी, गथेकि शारीरिकरूपं आपालं दोष दयाः दूषित जूसां थःगु म्ह सुयात मयइ ?)

विद्या नं विनय दयाव वोयी । विनय नं पात्र जुयाव वोयी ।
पात्र जुयाव जा धन दया वोयी । धन नं धर्म धर्म नं सुख वोई । पृ. २८

चौपाईया थ्व निभ्वः हितोपदेशया 'प्रस्ताविका'पाखें कयातःगु खः ।

विद्या ददाति विनयं विनयाद्याति पात्रताम् ।
पात्रत्वाद्धनमाप्नोति धनाद्धर्मं ततः सुखम् ॥६॥

(भट्ट, २००३: २)

(विद्यां मनूयात नम्रता बी, नम्रतां योग्यता, योग्यतां धन, धनं धर्म, हाकनं धर्मं सुख प्राप्त जुइ ।)

५.५ सज्जन हृदयाभरणय् रामचरितमानसया प्रभाव

रामचरितमानसया च्वमि तुलसीदास खः । वया जन्म गुबलय् व गन जूगु धैगु खँय् विवाद दु । अप्वःसिनं वया जन्म विसं १५८९ (ईसं १५३२) स उत्तर प्रदेशया राजापुर धाःगु थासय् जूगु धकाः मानेयानातःगु दु । व मांया प्वाथय् भिनिंला च्वनाः बूगुलिं बुइवं हे मेपिं मस्तसिबें तःधिकः जुयाः स्वीनिपुं वा बुयावय्धुंकूगु खः । व बुयाः कन्हय्खुम्हु हे मांम्ह सित । उकिं वयात सकसिनं अलच्छिनम्ह मचा धकाः घृणा यात । छँय् मच्चसे पिहांवनाः नरहरिदास धैम्ह बाबाया शरणय् वनाः विद्याध्ययन यात । लिपा वं इहिपाः नं यात । तर न्त्याबलें कलाःनाप आसक्त जुयाच्चन धकाः कलाःम्हं व्वःबियाहःगुलिं गृहस्थ जीवन त्याग यानाः साधु जुयावन । वं २ दँ ७ ला व २६ न्हु विकाः रामचरितमानस कृतिया रचना यात (आत्रेय, १९६४: ४६७) । थ्व कृति संस्कृतं मच्चःसे अवधीभासं च्वयातःगु दु । थ्व कृतिं यानाः साहित्यया ख्यलय् तुलसीदास अमर जुयावन ।

सिद्धिदास कापःपसलय् च्वनीबलय् पसलय् ग्राहक मवःगु इलय् तुलसीकृत रामायण व्वनाच्चनीगु खः । उगु सफलं सिद्धिदासया नुगःयात प्रभावित याःगुलिं सज्जन हृदयाभरण च्वःबलय् उकिया प्रभाव लाःवंगु खः ।

स्पर्शमणि नं थीव जा जू वनी न्हां व जा लुं ।
पण्डितयागु संगत नं सज्जन ज्वी उम्ह खुं ॥२२॥

(न्हापांगु सर्ग, पृ. ८)

थुगु दोहा रामचरितमानस या 'बालकाण्ड'या छपु श्लोकया न्हापांगु भवःनाप ज्वःलाः । तर क्वय् च्वंगु 'विधि बस सुजन...' भवःयात त्वःतातःगु दु ।

सठ सुधरहिं सतसंगति पाई । पारस परस कुधात सुहाई ।
विधि बस सुजन कुसंगत परहीं । फणि मनि सम निज गुन अनुसरहीं ॥५॥

(पोद्दार, २०१३: ३४)

(गथे पारसमणिं थीवं नं नं लुं जुइ अथे हे भिपिं विद्वान्पिनिगु संगतय् लातकि दुष्ट नं भिनावइ । तर छुं गथे जुयाः सुं सज्जन कुसंगतय् लाःसां सर्पया विषं वयाके दुगु मणियात स्यंकेमफु थें उम्ह सज्जनयात नं कुसंगतं प्रभाव लाइमखु ।)

पालीतःयागु धूयातं याये मते अपमान ।
वो धू बोयाव मिखास वनी पीर जुई धुमधाम ॥७॥

(स्वंगूगु सर्ग, पृ. २१)

थुगु दोहा तुलसीदासं च्वःगु रामचरितमानसया 'अयोध्याकाण्ड'य् च्वंगु श्लोकपाखें प्रभावित जुयाच्च्वंगु दु ।

छत्रि जाति रघुकुल जनमु राम अनुग जगु जान ।
लातहुं मारें चढति सिर नीच को धूरि समान ॥२२९॥

(पोद्दार, २०१३: ५१६)

(लक्ष्मणं रामयात धाइ - जि क्षेत्रिय जाति, रघुकुलय् जन्म जुयाम्ह छिगु सेवक खः, थ्व खँ संसारं स्यू । बँय् च्वंगु धू नीच खः धकाः हिस्यानाः थ्वातकि ब्वयाः छ्यनय् च्वंवइ ।)

५.६ सज्जन हृदयाभरणय् सुभाषितरत्नभाण्डागारम्या प्रभाव

सिद्धिदासं थःगु आत्मवृत्तान्तय् मखनय् च्वंगु सफूपसःया माध्यमं बम्बईया बैकटेश्वरं मेमेगु सफू नापनापं सुभाषितरत्नभाण्डागारम् नं भिकेयानाः ब्वंगु खँ च्वयातःगु दु । थुगु सफू संस्कृत साहित्यया थी थी ग्रन्थपाखें नीतिसम्बन्धी श्लोक मुंकाः पिकयातःगु तःजिगु ग्रन्थ खः । थुकियात काशीनाथ पाण्डुरङ्ग परबं आपालं ई बियाः संकलन यानातःगु खःसा वासुदेव लक्ष्मण शास्त्री पन्सीकरं पुनः संस्करण यानातःगु खः । सिद्धिदासया सज्जन हृदयाभरणय् थुगु सफूया प्रभाव बांलाक खंकेफु ।

शिष्य व काये उथें सम याना । शिक्षा विया च्वने अमित अन न्वाना ।

(न्हापांगु सर्ग, पृ. २)

चौपाईया थुगु भवः सुभाषितरत्नभाण्डागारम्या 'राजप्रकरणम्'य् दुथ्यानाच्वंगु छपु श्लोकपाखें प्रभावित जुयाच्वंगु खनेदु । उगु श्लोकया निभवःमध्ये सिद्धिदासं क्वय् च्वंगु श्लोकयात जक थन छ्यलातःगु खः ।

शत्रोरपि गुणा वाच्या दोषा वाच्या गुरोरपि ।
सर्वदा सर्वयत्नेन पुत्रे शिष्यवदाचरेत् ॥३४०॥

(परब, १९११: १६०)

(गुण जूसा शत्रुया नं प्रशंसा याय्माः, अवगुण जूसा गुरुया जूसां निन्दा याय्माः । न्ह्याबलें नं हरेक युक्ति यानाः काय् व शिष्ययात समान भाव तय्माः ।)

ज्ञानी गुणी जुयव नरम जुया वोनी । तम्मागु पंमा क्व हे छुना ओनी ।

(निगूगु सर्ग, पृ. १३)

चौपाईया थुगु भवःलिसे हुबहु ज्वःमलाःसां थुज्वःगु हे भाव दुगु श्लोक सुभाषितरत्नभाण्डागारम्या 'सामान्यप्रकरणम्'य् दुथ्यानाच्वंगु दु ।

भवन्ति नम्रास्तरव फलोद्गमैर्नवाम्बुभिर्भूरिविलम्बिनो घना ।
अनुद्धता सत्पुरुष समृद्धिभि स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥११॥

(परब, १९११: ७५)

(गथे फल सःगु सिमा क्वछुइ, गथे न्हूगु लखं जाःगु सुपांय् पृथ्वीपाखे कुहांवइ, अथे हे ज्ञानं समृद्ध जुइधुंकूह सत्पुरुष नं क्वछुइ, छायाकि परोपकारीपनि स्वभाव थथे हे जुइगु खः ।)

सिमाया फल का खुसिया लः का । मेघया वृष्टि व स्वता चिज स्व का ।

म का थमं थवत धका का । सज्जनयागु धन थवत म धा का ।

(निगूगु सर्ग, पृ. १६)

थ्व हे भावया दोहा मेथाय् नं वयाच्वंगु दु ।

सिमा नं फल खाना थत म का खुसि नं मत्वन का लः ।

करपिनि सुखया कारणं सज्जनं जन्म काल ॥८॥

(स्वंगूगु सर्ग, पृ. २१)

सिद्धिदासं थुपिं भवः सुभाषितरत्नभाण्डागारम्या 'सामान्यप्रकरणम्'पाखें प्रभावित जुयाः च्वःगु खनेदु ।

पिबन्ति नद्यः स्वयमेव नाम्भ स्वय न खादन्ति फलानि वृक्षाः ।
नादन्ति सस्य खलु वारिवाहा परोपकाराय सता विभूतय ॥१७०॥

(परब, १९११: ४९)

(खुसिं थःगु लः थःम्हेसिनं हे त्वनीमखु, छुं नं सिमां थःगु फलफूल खानाः नइमखु, वर्षाया सुपाचं बुँयात लः बीधुंकाः उकी सःगु बाली लयाः नइमखु, अथे हे महान् मनूतयुसं मेपिन्ति कल्याण जुइगु ज्या यानाः थःगु जीवन फुकी, इपिंपाखें छुं प्राप्तिया आशा याइमखु ।)

छु बी जिल का भीस न थन दान । मेतासिनं तःधन विद्या धका दान ।
अन्न-दान बियां न्हि छि धका तूई । विद्या-दान ब्यू सा जन्म व्या तूई ।

(स्वंगूगु सर्ग, पृ. १९)

चौपाईया थुपिं निभ्वः सुभाषितरत्नभाण्डागारम्या 'राजप्रकरणम्'य् दुथ्यानाच्वंगु श्लोकपाखें कयातःगु खः ।

अन्नदानात्पर दानं विद्यादानमत परम् ।
अन्नेन क्षणिका तृप्तिर्यावज्जीव च विद्यया ॥२१७॥

(परब, १९११: १५८)

(अन्नदान बीगु भिंगु ज्या खः तर विद्यादान बीगु वसिबें भिंगु ज्या खः, छायाकि अन्नदान ब्यूसा छुं ईलिपा व फुनावनी, तर विद्यादान ब्यूसा जिन्दगीभर दयाचवनी ।)

मिखां लं स्वया न्यासी वना चोने । बुलुगू लः जा छाने याना तोने ।
सत्य यानाव खँ-खँ ल्हाना जूये । विचार याना मनं सकभनं जूये ।

(स्वंगूगु सर्ग, पृ. २४)

चौपाईया थुपिं निभ्वः सुभाषितरत्नभाण्डागारम्या 'राजप्रकरणम्'य् दुथ्यानाच्वंगु श्लोकनाप ज्वःलाः ।

चक्षुःपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ।
सत्यपूता वदेद्गार्गी मनःपूतं समाचरेत् ॥१४१॥

(परब, १९११: १५६)

(मिखां क्वय् स्वयाः बँ थथ्याः-क्वथ्याः स्वयाः न्यासिवने, कापतं लः छाने यानाः लः त्वने, सत्यं जाःगु पवित्रगु खँ ल्हाय्, मनं विचाः यानाः भिंगु आचरण याय् ।)

खुँ नं म फु यने खुयाव योंका । दाजु-किजां म फू इना काय स्योंका ।
 खर्च यात धा सा दया वर्ई हानं । अति तवधंगु विद्या धन हानं ।
 अति तवधंगु भण्डारं थो का । शास्त्र स्वयाव ज्ञान कया सो का ।
 खर्च यात धा सा दया वर्ई हानं । पा जुया वनि व मुना तल सा नं ।

(स्वंगूगु सर्ग, पृ. २५)

थुगु चौपाई सुभाषितरत्नभाण्डागारम्या 'सामान्यप्रकरणम्'या श्लोकपाखें कयातःगु खः ।

न चोरहार्य न च राजहार्य न भ्रातृभाज्य न च भारकारि ।
 व्यये कृते वर्धत एव नित्य विद्याधनं सर्वधनप्रधानम् ॥१३॥

(परब, १९११: ३०)

(थ्व खुं खुइत स्वःसां खुइफइमखु, जुजुं लाकाकायूत स्वःसां फइमखु, दाजु-किजापिन्सं भाग कायूत स्वःसां फइमखु, थुकिं छुं भार नं जुइमखु । थ्व गुलि खर्च यात उलि अप्वयाःवइ । ज्ञानया सम्पत्ति धैगु फुक्क सम्पत्तिस्वयां तःधं ।)

६. निष्कर्ष

सिद्धिदासया जीवनय् मचानिसें हे नीति-साहित्यया प्रभाव लाःगु दु । वं मचाबलय् हे चाणक्यनीति ब्वंगु खःसा तःधिकः जुइवं हितोपदेश, तुलसीकृत रामायण, सुभाषितरत्नभाण्डागारम् सफू ब्वंगु खः । उपिं सफुली दुथ्याःगु नीतिसम्बन्धी श्लोकं सिद्धिदासया नुगलय् लाःगु प्रभाव सज्जन हृदयाभरणय् प्रतिविम्बित जूगु दु । सिद्धिदासं थःगु जीवनय् भोगे याःगु आर्थिक अभाव, उगु आर्थिक दुरावस्थाया कारणं परिवारपाखें फय्माःगु अपमानया पीडाबोध सफुली स्पष्ट जुइक खनेदु । थुगु सफुली दुथ्यानाच्वंगु आपालं दोहा-चौपाईदुने धनया महत्व, धन मन्तिक परिवार व समाजपाखें याइगु दुर्व्यवहारयात ब्वयातःगु दु । सिद्धिदास थः हे परिश्रमी व उद्यमी प्रकृतियाम्ह मनू जूगुलिं सफुली थाय्थासय् परिश्रमपूर्वक विद्याध्ययन याय्गु व उद्योग याय्माःगु खँ न्ह्यथनातःगु दु । सफुली न्ह्यब्वयातःगु नीतिसम्बन्धी खँ म्हिगः नं सान्दर्भिक जूगु खः, थौं नं उलि हे सान्दर्भिक जुयाच्वंगु दनि, कन्हय् नं सान्दर्भिक जुयाच्वनीतिनि ।

लिधँसा

अमात्य, सिद्धिदास (नेसं ११०१), सज्जन-हृदयाभरण (निक्वःगु पुनरावृत्ति) । यें : वैकुण्ठप्रसाद लाकौल ।
 अमात्य, सिद्धिदास (नेसं ११०३), सिद्धिदास थःगु मिखाय् व शिवविलास (वाखं) (निगूगु संस्करण) । यें : नेपालभाषा परिषद् ।

आत्रेय, भीखनलाल (ईसं १९६४), भारतीय नीति-शास्त्र का इतिहास । लखनऊ : हिन्दी समिति, सूचना विभाग, उत्तर प्रदेश ।

कसा, प्रेमबहादुर (सं.), (नेसं १०९१), चाणक्य सार संग्रह (नेपाल भाषां अर्थ सहित) । यें : चवसापासा ।
 तमोट, काशीनाथ (विसं २०५२), महाकवि सिद्धिदास अमात्यको योगदान, छत्रबहादुर कायस्थ (संपा.),

- सिद्धिदास अमात्य स्मारिका २०५२ (पृ. ७-१७)। यल : ज्ञानेन्द्रबहादुर कायस्थ ।
तमोट, काशीनाथ (नेसं ११३५), नेपालभाषा वाङ्मय (चवसुमुना)। (यें) : रामभक्त भोमि ।
दीक्षित, कमल (संपा.), विसं २०३४, बुङ्गल (निगूगु संस्करण)। यल : साभा प्रकाशन ।
परब, काशीनाथ पाण्डुरङ्ग (संक.), (ईसं १९११), सुभाषितरत्नभाण्डागारम् । बम्बई : निर्णय सागर
प्रेस ।
पोद्दार, हनुमान प्रसाद (टीका.), (विसं २०१३), श्रीमद्गोस्वामी तुलसीदासजीविरचित श्रीरामचरितमानस
(गुंगूगु संस्करण)। गोरखपुर : गीता प्रेस ।
प्रधान, भुवनलाल (ईसं २०१४), नेपालको जनक्रान्ति २००७ (निगूगु संस्करण)। यें : हिमाल किताब
प्रा.लि. ।
भट्ट, घटराज (विसं २०४०), प्रतिभैप्रतिभा र नेपाली साहित्य। यें : नेशनल रिसर्च एशोसियट्स ।
भट्ट, रामेश्वर (अनु.), (ईसं २००३), नारायणपण्डितसङ्गृहीतः हितोपदेशः । सम्पादक : श्रीनारायण राम
आचार्य । नई दिल्ली : राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थानम् ।
महर्जन, शर्मिला (नेसं ११३६), हितोपदेश : विकासक्रम व नेपालभाषाय् थुकिया प्रभाव, मतिना, ८(२१),
२८-३१ ।
महर्जन, सरिता (संपा.), (नेसं ११३५), चाणक्य सार-संग्रह (नेसं ९०३)। यल : मन्तुना मिसा खलः ।
मिश्र, ज्वालाप्रसाद (टीका.), (ईसं १९१०), पंचतन्त्रम् : श्रीविष्णुशर्मसंकलितम् । मुम्बई : क्षेमराज
श्रीकृष्णदास ।
लोहनी, पुष्कर (विसं २०५२), नेवारी पहिलो कविता, छत्रबहादुर कायस्थ (संपा.), सिद्धिदास अमात्य
स्मारिका २०५२ (पृ. २८-३२)। यल : ज्ञानेन्द्रबहादुर कायस्थ ।
वैद्य, पूर्णबहादुर (नेसं १०८७), सिद्धिदास थःगु युगया छम्ह सचेत व कर्मयोगी कवि, प्रेमबहादुर
कसा (सं.), सिद्धिदास म्हासीके (पृ. १७-२७)। यें : चवसापासा ।
शर्मा, शरद्चन्द्र (संपा.), (विसं २०५२), जोग-मण्डलीका कवि र कविता। यें : पिलग्रिम्स बुक हाउस ।
शास्त्री-पाण्डेय, रामनारायणदत्त (ईसं २००२), श्रीमन्महर्षि वेदव्यासप्रणीत महाभारत, पञ्चम खण्ड
(शान्तिपर्व)। गोरखपुर : गीता प्रेस ।
‘हृदय’, चित्तधर (नेसं ११०२), भीगु साहित्य (स्वंगूगु संस्करण)। यें : नेपालभाषा परिषद् ।
Cuddon, J. A. (1998), *The penguin dictionary of literary terms and literary theory*
(Fourth Edition). London: Penguin Books.
Keith, A. B. (1956), *A history of sanskrit literature* (Reprint). London: Oxford University
Press.
Regmi, D. R. (ed.), (1966), *Medieval Nepal*, part III. Calcutta: Firma K. L. Mukhopadhyay.
Scott-James, R. A. (1946), *The making of literature* (Reprint). London: Martin Secker
& Warburg Ltd.
Sternbach, L. (ed.), (1963), *Canakya-niti-text-tradition*, Vol.-1, Part-1. Hoshiarpur: V.
V. Research Institute.